

el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife Romanı Merceğinde Abdelilâh b. 'Arafa'nın Tarihi ve Tasavvufî Romanları

Abdelilâh b. Arafa's Historical and Sufic Novels within
the Scope of the Novel *al-Junayd Alef Lâm Mîm al-
Marefa*

Ahmet Hamdi CAN

Karamanoğlu Mehmetbey Üniver-
sitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,
Mütercim ve Tercümanlık Bölümü,
Arapça Mütercim ve Tercümanlık
Anabilim Dalı, Karaman, Türkiye

Öz

Arap edebiyatında ilk örneklerine rastladığımız romanlar arasında, Batıdan yapılan edebî çevirilerin etkisiyle kendisini gösteren tarihî romanlar yer alır. Kurgusal zemin ve sanatsal nitelikler göz ardı edilmeksizin tarihî bilgilerin yazar tarafından yeniden yorumlanmasıyla kaleme alınan tarihî romanlar zamanla gelişim gösterir ve böylece romanın alt türlerinde çeşitlilik başlar. Bu türlerden biri olan tasavvufî roman, Arap edebiyatına Mısırlı yazar Necîb Mahfûz ile girer ve edinilen tecrübeler neticesinde gelişim göstererek günümüze dek gelir. Özellikle Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Yemen, Ürdün gibi ülkelerin yazarları tasavvufî romanı önemli bir noktaya taşımaya başlar. Bu başarıda büyük payı olanlardan biri de Fas asıllı yazar ve akademisyen Abdelilâh b. 'Arafa'dır. Tasavvufî romana yeni bir boyut kazandıran İbn 'Arafa, irfânî roman olarak adlandırdığı bu roman türüne 2002 yılından günümüze kadar planladığı proje çatısı altında on dörde tamamlamak üzere on bir roman kazandırmıştır. Bu makalede tarihî ve tasavvufî romanın Arap edebiyatındaki seyrine kısaca değinilecek, ardından İbn 'Arafa'nın romanları öz bir şekilde tanıtılacaktır. Daha sonra *el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife* isimli romanın özeti verilerek bu çalışma tarihî ve tasavvufî roman oluşu yönüyle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap edebiyatı, tarihî roman, tasavvufî roman, Abdelilâh b. 'Arafa, Cüneyd-i Bağdadî

ABSTRACT

The novels the first examples of which we have come across in the Arabic literature are the historical novels thanks to the effects of the literary translations made in the west. With the help of the fact that the historical information has been commented by the author without ignoring the fictional structure and artistic qualifications over again, the historical novels have got progressed in time and the variety has begun in the sub-genres of novel. The sufic novel, one of these genres, has been included into the Arabic Literature with Naguib Mahfouz and has improved as a result of the knowledge gained and has reached until today. Especially the authors of the countries such as Morocco, Tunisia, Algeria, Libya, Yemen, Jordan have achieved to take the sufic novel to the significant level. One of the authors who have quite a big role in this success is Abdelilâh b. Arafa, who is a Moroccan author and academist. Contributing a new aspect to the sufic novel, Ibn Arafa has brought eleven novels about to be completed at fourteen within the project he has planned since 2002 in this genre of a novel he has described as an exemplary novel. In this article the progress of the historical and sufic novel in the Arabic Literature will be mentioned briefly, and then Ibn Arafa's novels will be introduced succinctly. After that, the summary of the novel entitled *al-Junayd Alef Lâm Mîm al-Marefa* will be given and the novel will be examined with regards to its being a historical and sufic novel.

Keywords: Arabic literature, historical novel, sufic novel, Abdelilâh b. Arafa, al-Junayd al- Baghdadî

Giriş

Arap edebiyatı tarihçilerinin birçoğu, Fransa'nın 1798'de Mısır'ı işgaliyle modern Arap edebiyatının başladığı yönünde görüş bildirir (Er, 2012). Bu tarih her ne kadar kesin ve belirleyici bir özellik taşımasa da genel kabul bu minvaldedir (Er, 2015). Şiir, Arap edebiyatının klasik dönemden beri baskın türü olmasının yanında özellikle modern dönemin başlamasıyla anlatı türlerinden biri olan romanın da bu edebiyat içerisinde azımsanamayacak bir yere sahip olduğu görülür (Demir, 2019a). Modern anlamıyla Batı'da bilinen ilk roman Cervantes'in kaleme almış olduğu; birinci cildi 1605 yılında, ikinci cildi ise 1615'te yayımlanmış olan *Don Quixote (Don Kişot)* adlı eser iken (Albay, 2020; Yumul, 2018) Arap edebiyatına baktığımızda modern ilk edebî romanın 1914'te Muhammed Hüseyin Heykel'in kaleme aldığı *Zeyneb* isimli eseri olduğu görülür (Er, 2015). Arada yaklaşık üç asır gibi uzun bir süre bulunmasına rağmen modern Arap romancılığı geç ama hızlı bir gelişim göstermiş ve Batı tarzı roman türünün gösterdiği ilerlemeyi takip etmeyi başarmıştır.

Bir bütün olarak ele alındığında edebiyatın önemli bir parçasını oluşturan roman, konularına göre birçok alt türe sahip olup bu türlerden biri de tarihî roman olarak okuyucunun önüne çıkar (Ayyıldız & Birgören,

Geliş Tarihi/Received: 03.02.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 18.02.2022

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Ahmet Hamdi CAN
E-posta: ahamdican@kmu.edu.tr

Cite this article: Can, A. H. (2022). Abdelilâh b. Arafa's historical and sufic novels within the scope of the novel *al-Junayd Alef Lâm Mîm al-Marefa*. *Current Perspectives in Social Sciences*, 26(1), 150-161.

Content of this journal is licensed
under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0
International License.

2009). Gögebakan'ın tanımına göre tarihî roman: “Herhangi bir tarihsel dönemi ya da olayı gerçeğe yakın ama sanatsal bir biçimde aktaran bir roman türüdür (Gögebakan, 2004).” Tural'ın yaptığı tanım ise: “Yazarı tarafından gözlenmemiş bir devri, tarihî hakikatlere sadık kalarak anlatan romanlara tarihî roman adı verilir (Tural, 2003).” şeklindedir. Diğer uzmanların tanımlarına bakıldığında tarihî roman için benzer ifadelerle karşılaşmaktadır. Romanın bu alt türü, XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında, Batı tarzı tarih konulu tiyatro eserlerinin Edîb İshâk (ö. 1885), Mârûn en-Nakkâş (ö. 1855), Tânyûs Abduh (ö. 1926), Ebû Halîl el-Kabbânî (ö. 1903) ve Necîb el-Haddâd (ö. 1899) gibi yazar ve çevirmenlerin Arapçaya yaptıkları tercüme neticesinde Arap edebiyatına giriş yapmıştır (Çakır, 2019). Nitekim literatüre giren bu ve benzeri çalışmalar neticesinde tarihî romanın Arap edebiyatındaki öncülere *Zenûbiyâ (1871)*, *Budûr (1872)* ve *el-Hiyâm fî Futûhî's-Şâm (1874)* adlı romanlarıyla Selîm el-Bustânî (ö. 1884) ile yirmiyi aşkın romanıyla Corcî Zeydân (ö. 1914) olmuştur (Çakır, 2020). Bu minvalde sayılabilecek birçok isim bulunmakla birlikte hepsini burada zikretmek elbette mümkün değildir. Örnek olması açısından birer eser adıyla birlikte birkaç isimi şöyle sıralayabiliriz: Farah Antûn [*Urşelîmu'l-Cedîde- 1904*], Alî el-Cârim [*Hâtîf mine'l-Endelûs- 1905*], Ya'kûb Şarrûf [*Emîru Lübnân- 1906*], Kerem Mulhim Kerem [*Sakru Kureyş- 1948*], İmîl Hâbeşî el-Eşkar [*el-Yetîmetu's-Sâhira- 1961*], Necîb Mahfûz [*Abesu'l-Akdâr- 1939*], Ali Ahmed Bâkesîr [*Sellâmetü'l-Kass- 1944*], Cemâl el-Gîtânî [*ez-Zeynî Berekât- 1974*], Rađvâ 'Âşûr [*Sülâsiyyetu Gırnâtâ- 1994*]; Abdurrahman Munîf [*Ardu's-Sevâd- 1999*] bulunur (Çelebi, 1993; Durmuş, 2020; Görgün, 2009; Yıldız, 2019). Adı geçen yazarların eserleri mercek altına alındığında milliyetçilik (Karabela & Ekşi, 2015), kahramanlık, cesaret, cömertlik vb. gibi duyguların yoğun bir şekilde eserlerinde yer alması tarihî romanların beslendiği diğer kaynakların ise klasik Arap hikâyesi ve şiiri olduğunu gösterir (Çakır, 2019).

Mısır'ın, modern Arap edebiyatının öncülüğünü yaptığı gerçeği, yadsınamaz bir olgudur (Er, 2012). Yukarıda da değinildiği gibi modern roman türü Arap edebiyatında kendini gösterirken bunun ilk örnekleri tarihî roman şeklinde tezahür etmiştir. Elbette her işte olduğu gibi romanda da zaman içerisinde kazanılan tecrübeler verilen eserlere teknik ve tematik açıdan gelişim, değişim ve ilerleme getirmiştir. 1900'lü yılların ortalarını düşündüğümüzde Arap toplumunun siyasî ve sosyal alanlarda çok sayıda sorunla mücadele ettiğine şahit oluruz. İşte bu noktada özellikle halkı, ruha huzur veren manevî bir sahaya çekmek için birtakım Arap edebiyatçıları tasavvufî roman diye bir alt tür meydana getirmişlerdir (Demir, 2019a). Ethem, el-Bâtûl'dan aktararak tasavvufî romanı: *Tasavvufla harmanlanan, okurun mistik dünyasına hitap eden, tefekküre ucsuz bucaksız alanlar açan ve bu kapsamda yeni bir dil ortaya koyan çağdaş edebî bir yazım türüdür.* şeklinde tanımlar (Demir, 2019b). Bu türün amacı, okuyucunun zihin dünyasına hitap etmek suretiyle onun davranışlarında, kavrayışında ve iç aleminde bir değişim meydana getirecek, irfân yüklü bir sanat inşa etmektir. Ayrıca yeni bir alt tür olan tasavvufî roman din, tasavvuf ve felsefe jargonunu ve bu alanlara has kavramları kullanarak okuyucularını irfânî bir dünyaya götürmeyi amaçlar (Demir, 2019b).

Tasavvufî romanın temelini meşhur nobel ödüllü yazar Necîb Mahfûz'un (ö. 2006) *et-Tarik (1964)* isimli romanıyla attığını söylemek mümkündür. Seksenli yıllara gelindiğinde *el-Havvât ve'l-Kasr (1980)*' adlı romanıyla *et-Tâhir Vattâr²* ve *Kitâbu't-Tecelliyât I (1983)* başlığını taşıyan romanıyla Cemâl el-Gîtânî bu türün gelişimini sağlayan yazarlar olarak karşımıza çıkar. Doksanlı yıllarda İbrahim el-Kevnî, İbrahim ed-Dergûsî, Mahmûd el-Mes'adî,³ Mûlîm el-'Arûsî, Ahmed Tefkîk, Kemâl Hamîşî, Binsâlim Himmîş,⁴ Muhammad eş-Şarkî, Abdulvahhâb b. Mansûr, Ahmed Veledd Abdulkâdir gibi Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Yemen, Ürdün ve Suriyeli yazarlar tasavvufî romanı Arap edebiyatı içerisinde önemli bir noktaya taşımayı başarır. İki binli yıllara ulaşıldığında Selîm Matar Kâmil, *et-Tev'emü'l-Mefkûd (2002)* adlı romanıyla, Necvâ Berekât, *Luğatu's-Sırr (2004)* başlıklı romanıyla ve 'Âdil Huzâm *ez-Zıllu'l-Ebyad (2013)* adlı eseriyle tasavvufî romanın gelişim göstererek günümüze değin gelmesini sağlar (Demir, 2019b).⁵

Burada saydığımız isimlerin dışında, hem bir akademisyen hem de çok sayıda tasavvufî romanın sahibi olan önemli bir isim; Abdelilâh b. 'Arafa bulunmaktadır. Yazar İslâm tarihinin başlangıcından günümüze kadar geçen on dört asırlık süreden esinlenerek on dört tasavvufî roman; kendi tabiriyle irfânî roman (Zebbâh & Allâk, 2020) yazmayı planlamış ve bunun on bir tanesini telif etmeyi başarmıştır (Bostancı & Çil, 2021). Elinizdeki bu çalışmada adı geçen yazar ve eserleri hakkında öz bir bilgi verilerek makalenin odağında bulunan *el-Cüneyd, Elif Lâm Mîm el-Ma'rife* isimli roman, sunulacak olan bir özetin ardından tarihî ve tasavvufî yönüyle değerlendirilerek çıkan hususlar vurgulanacaktır. Bostancı ve Çil'in de belirttiği gibi ülkemizde Arap tasavvufî romanları konusundaki çalışmaların çok az olduğu (Bostancı & Çil, 2021) göz önünde bulundurulduğunda bu makale İbn 'Arafa'nın genel hatlarıyla tarihî ve tasavvufî romanlarını, özel olarak da *el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife* romanını tanıtmış olmak ve bu romanın tarihî ve tasavvufî yönünü ortaya çıkarmak suretiyle literatüre katkı sağlanmış olacaktır.

Abdelilâh b. 'Arafa'nın Tarihi ve Tasavvufî Romanları

1962 yılında Fas'ın Selâ şehrinde dünyaya gelen İbn 'Arafa, Sorbonne Üniversitesi'nde dilbilim alanında doktora yapmış olup şu an Profesör unvanına sahiptir. ICESCO'da⁶ görev yapmakta olan yazar dilbilim, tasavvuf, kültür, kültür çeşitliliği ve medeniyetlerarası diyalog gibi alanlarda çalışmalarını sürdürmektedir (Benarafa, 2020; Bostancı & Çil, 2021). İbn 'Arafa'nın, tasavvufî roman anlayışı diğerlerinden farklıdır. Bu nedenle kendisi, yazdığı tasavvufî romanları 'irfânî roman' şeklinde adlandırır. Ona göre tasavvufî dil kullanan, olay örgüsünü ve şahıs kadrosunu tasavvufî motiflerle süsleyerek sunan her roman irfânî roman değildir (el-Verârî, 2015b). Yazarın tamamlamayı planladığı on dört romandan şimdiye dek basılmış olan on bir eseri aşağıdaki gibidir:

- 1 Roman ilk olarak 1974'te Cezayir'in eş-Şa'b gazetesinde tefrika şeklinde çıkmış ardından 1980'de müstakil bir kitap olarak yine Cezayir'de yayımlanmıştır (Can, 2013).
- 2 1936'da Cezayir'de dünyaya gelmiş olan yazar, sosyalist kimliğiyle bilinmekte olup Cezayir romancılığının kilometre taşlarından biridir. 2010'da kolon kanserinden vefat eden yazarın basılmış on bir romanı, üç kısa öykü ve iki tiyatro eseri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Can, 2013)
- 3 1911 doğumlu olan Tunuslu yazar el-Mes'adî, küçük yaşta din eğitimi almış ve hafızlığını tamamlamıştır. Sorbonne Üniversitesinde Arap Dili ve Edebiyatı alanında lisans eğitimi almış, ardından yüksek lisans ve doktorasını yapmıştır. Yazarın roman, kısa öykü ve tiyatro türlerinde çalışmaları bulunmakla birlikte bunlardan bazıları başta Almanca olmak üzere farklı dillere çevrilmiştir. Ayrıca yazarın edebî, fikrî ve felsefî makaleleri de mevcuttur. el-Mes'adî, 2004 Aralığında dünyaya gözlerini yummuştur (Bulut, 2019).
- 4 Yazara ait önemli romanlardan biri; ilk olarak 1990 yılında basılmış ve "en-Nâkid" ödülüne layık görülmüş olan Mecnûnu'l-Hukm isimli tarihî ve felsefî romandır. Arap gerçekliğinin, Arap toplumunun endişe ve kaygılarının, günlük olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarının tarihî perspektif ve felsefî bir yaklaşımla günümüz potasında eritilerek işlendiği başarılı bir romandır. Eser ikinci kez 1998'de basılmıştır (Ebhîr, 2021). Ayrıca bkz. (Himmîş, 1998).
- 5 Daha fazla tasavvufî roman yazarı ve eser adı için bkz. (el-Âkil, 2022).
- 6 Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization (İslam Dünyası Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü).

Cebelu Kâf (2002): Muhyiddîn İbnu'l-'Arabî'nin (ö. 1240) hayatı ve tasavvufî görüşlerinin gerçeğe yakın kurgusal bir zemin üzerinde ele alındığı romandır (İbn 'Arafa, 2002).

Bahru Nûn (2007): Okuyucunun, Endülüs'te zaman ve mekanlar arası bir yolculuğa çıkartıldığı, Platon'un bahsini ettiği Atlas Efsanesi'ni konu edinir (İbn 'Arafa, 2007).

Bilâdu Sâd (2009): Roman Endülüslü sûfî şair Ebu'l-Hasan eş-Şuşterî'nin hayatını, manevî yolculuk temalı bir içerikle ele alır (İbn 'Arafa, 2009).

el-Havâmîm (2010): 1492'de Gırnata'nın düşüşünden 1609-1614 yılları arası Moriskoların⁷ vatanlarından kovulmalarına kadar geçen dönem içerisinde yaşanan trajediyi, Müslümanlara, Yahudilere ve Protestanlara karşı dönemin yöneticileri tarafından işlenen çirkin insanlık suçlarını, bu trajedinin etiğini tartışmak suretiyle ele alır (İbn 'Arafa, 2010).

Tavâsînu'l-Ğazzâlî (2011): İranlı İslâm âlimi, sûfî ve bir müderris olan Ebû Hâmid el-Ğazzâlî'nin (İmam Gazzâlî) erken yaşta yetim kalan çocukluğundan başlayarak hayatını, siyasî çalkantılar sebebiyle yaşadığı sıkıntıları, fikirlerini ve akâidini konu edinir (İbn 'Arafa, 2011).

İbnu'l-Hatîb fî Ravdati Tâhâ (2012): Bu roman, Levşe'de (1313) dünyaya gelmiş Yemen asıllı tarih ve fizik bilgisine sahip, şair ve bir filozof olan, aynı zamanda İbn Haldûn'un yakın dostu Lisânuddîn İbnu'l-Hatîb'i konu alır. Öğrencisinin ihaneti neticesinde Gırnata yönetimiyle arası bozulan İbn Hatîb oradan kaçmak zorunda kalır. Yine de düşmanları peşini bırakmaz ve zındıklıkla suçlanarak hapse mahkum edilir. Hüccesinde boşulduktan sonra cesedi yakılır (İbn 'Arafa, 2012).

Yâsîn Kalbu'l-Hilâfe (2013): İbn 'Arafa bu romanında, otuz üç yıl Osmanlı hükümdarlığı yapan Sultan II. Abdulhamid'in, geniş bir coğrafyaya sahip Osmanlı Devleti'ni sömürgecilerin kışkırtma, karalama ve tuzaklarına rağmen dehasıyla nasıl da koruduğunu, İslâm birliği için sarf ettiği büyük çabayı, büyük âlimlere ve sâihlere kol kanat gerişini, nihayetinde bir şekilde yalnız kalıp ölene dek hapsedilişini konu edinir (İbn 'Arafa, 2013).

Tavku Sirri'l-Mehabbe: Sîretu'l- 'İşk ' İnde İbn Hazm (2015): Roman, sıkıntılar ne kadar büyük olursa olsun aşk ve muhabbetle düşünüp hareket etme yönünde çevresindekilere salık veren İbn Hazm'in hayatını, yaşadığı dönemde fikrî ve siyasî anlamda çok sert düşmanlıklara maruz kalmasına rağmen gösterdiği inanılmaz sebatı ele alırken öte yandan Emevî Hilafeti'nin yıkılıp Mulûku't-Tavâif döneminin tarih sahnesine çıkışını gözler önüne serer (İbn 'Arafa, 2015).

el-Cüneyd, Elif Lâm Mîm el-Ma'rife (2016): Meşhur Mutasavvıf Cüneyd-i Bağdâdî'nin hayatının, tasavvufî görüşlerinin, o dönem yaşanmış siyasî ve itikadî çekişmelerin kurgusal bir zemin üzerinde gerçeğe yakın bir şekilde ele alındığı romandır (İbn 'Arafa, 2017).

Hunâse, Elif Lâm Râ er-Rahme (2018): Yazar, bu romanında bir bedevî kızı olan Hunâse bint Bekkâr'ın Sultan Mevlây İsmail ile evlendikten sonra hayatının nasıl değiştiğini, sultanın haremde maruz kaldığı entrikaları ve kocasının ölümünden sonra girdiği yolda yaşadığı semitik ruhsal deneyimi ele alır. Ayrıca romanın olay örgüsü içerisinde Sahîhi Buhârî'nin doktrinleri doğrultusunda kurulan güçlü bir devletin hikayesi yer alırken Sabatay Sevi'nin sebep olduğu fikrî sarsıntılar da okuyucuyla paylaşılır (İbn 'Arafa, 2018).

İdrîs Elif Lâm Mîm Sâd el-Vilâye (2019): İbn 'Arafa şu ana kadar vücut bulmuş tasavvufî roman projesinin son halkası olan bu çalışmasında okuyucusunu; etkilerini günümüzde de sürdüren farklı akâid ve fikir mezheplerinin kurulduğu, çözümlenmesi zor bir dönem olan hicrî ikinci yüzyıla doğru bir yolculuğa çıkarır. İmam İdris el-Ekber el-Hasanî'nin İdrisîler devletini nasıl kurduğu, âli beyt ile birlikte maruz kaldığı zulüm, işkence ve haksızlıklara büyük bir kahramanlıkla nasıl göğüs gerdiği, şeref, velâyet ve hikmet erdemlerinin İmam İdris'te nasıl tecelli ettiği olay örgüsünün temelini oluşturur (İbn 'Arafa, 2019).

İbn 'Arafa'nın tasavvufî yönü ağır basan bu romanları, olayların geçtiği döneme ışık tutması bakımından ve ayrıca toplumsal hafızanın tarih ve kültürel mirasla yeniden bağlantı kurmayı amaçlaması sebebiyle tarihî roman olarak da değerlendirilmektedir (el-Verârî, 2015a). Adı geçen romanların adlandırılmasında ilginç bir paradigmanın varlığı da söz konusudur. Bostancı ve Çil'in tespitlerine göre yukarıda sırasıyla verilen romanların ilk üçünde Kur'ân-ı Kerîm'de geçen haruf-ı mukattaadan tekli olan (kâf, nûn, sâd) harflerinin kullanıldığına, dörtten yediye kadar olan romanlarda ikili mukattaalar olan (hâ mîm, tâ sîn, tâ hâ, yâ sîn) harflerinin kullanıldığına, sekizden ona kadar olan romanlarda üçlü mukattaalar olan (tâ sîn mîm, elif lâm mîm, elif lâm râ) harflerinin kullanıldığına ve sonuncuda ise dörtlü mukattaalardan olan (elif lâm mîm sâd) harflerinin kullanıldığına şahit oluruz (Bostancı & Çil, 2021). Kur'ân-ı Kerîm'de anlamının insanlarca kesin bir karşılığı hâlen netleşmemiş mukatta'a harflerinin eser adlarında paradigmal bir şekilde kullanılması, bir sıralı dünyası olan tasavvufun romanlara en başından itibaren sindirildiğinin bir göstergesidir. Edebiyat eleştirmenlerinin bir çoğu İbn 'Arafa'nın bu projesini, Kur'ân merkezli yeni bir edebiyat oluşturma girişimi olarak değerlendirir ki bu da elbette tasavvufî romana yeni bir boyut getiren irfânî romandır (el-Verârî, 2015a). Yazar romanlarında iki temel mefhumla hareket eder. Bunlardan ilki; gerçek alemde manevî aleme yolculuk etmek suretiyle 'nurla yazmak' mefhumudur. 'Arafa'nın, romanlarına, nurânî başlangıçlar anlamına gelen mukattaa harfleriyle başlaması da bunun bir izdüşümüdür. İkinci olan 'varoluşla şahitlik etmek' mefhumu ise; geçmişte yaşananların günümüzle irtibatlandırılması, günümüz insanının bunlardan bir ders çıkararak gereken sorumluluğu alması şeklindedir (Bostancı & Çil, 2021; el-Verârî, 2015a).

Romanlar genel olarak ele alındığında Muhyiddîn İbnu'l-'Arabî, eş-Şuşterî, İmam Gazzâlî, Lisânuddîn İbnu'l-Hatîb, Sultan II. Abdulhamid, İbn Hazm, Cüneyd-i Bağdâdî, Hunâse bint Bekkâr ve kocası İsmâil Mevlây, İdrîs el-Ekber gibi şahısların ana karakter yapıldığı ve tarihi gerçeklere bağlı kalarak bu şahısların dönemlerinde meydana gelen toplumsal, siyasî, ekonomik durumlara, ilgili dönemlerde varlık gös-

7 "Morisko, Orta Çağ'dan beri İspanya'da Müslümanlar için kullanılan Moro adına XV. yüzyılın sonlarında "-isco" ekinin ilâvesiyle türetilmiş bir kelime olup "Müslümanlara mensup/ait" veya "Müslümanlardan geriye kalan kişi/şey" anlamına gelmektedir." Genel olarak Endülüs'ün düşüşünden sonra İspanya'da Hristiyan hâkimiyetinde kalan Müslümanlar için kullanılır. Moriskoların büyük kısmı vatanlarından kovulmuş, geride kalanlar ise baskıyla Hristiyan edilmişler ve buna rağmen ikinci sınıf insan muamelesi görmüşlerdir (Özdemir, 2005). Bu romanın yanı sıra aynı dönemdeki mezalimi konu edinen bir başka roman Radva Âşûr'un *Granada Üçlemesi* adlı eseridir. Radva Âşûr da romanında Müslümanların yenilgiye uğramasından sonra Katolik İspanyolların Moriskolara yaptığı zulümleri ele almıştır (Doğru, 2018).

teren fikri ortamlara, tüm bunların yanında- tarihsel bağlamda ana karakterlerle ilişkili olması sebebiyle- birçok ilim adamı, mutasavvıf, halife, hükümdar vb. isimlere yer verildiği görülür. Adı geçen karakterlerin tasavvufi düşüncelerinin roman atmosferine işlenerek okuyucuya sunulması, onların dünyasını tanıma noktasında büyük önem arz etmektedir.

İbn 'Arafâ'nın irfânî romanlarına hızlı bir bakışın ardından şimdi *el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife* isimli romanı tanıyıp ardından tarihî ve tassavvufî yönüyle değerlendirmeye çalışalım.

Romanın Özeti

356 sayfa gibi oldukça büyük bir hacme sahip olan roman İbn 'Arabî, Cüneydî Bağdâdî ve yazarın kendisine ait üç ayrı şiiirden bazı beyitlerin sunumuyla başlar. Bağdat şehrinin kim tarafından ne zaman ve hangi mimari planda yapıldığına, şehrin sahip olduğu kapılara, Bağdat'ın kelime anlamına ve etimolojisine dair bilgilerle romana giriş yapılır. Şehrin kozmopolitik yapısına, bünyesinde barındırdığı insan tiplerine de değinilir. Yazar kapıların bulunduğu dört bölge hakkında etnik, sosyal ve siyasî bilgiler sunarak okuyucuyu Şâm Kapısından Bağdat'a sokar. Halifelîğin başında el-Memûn bulunmaktadır. Beytülhikme, el-Memûn ile en parlak dönemine kavuşmuştur. Halife, rüyasında Aristo'yu görünce, rüyasını yorumlamaları için dostlarını saraya davet eder ve neticede Halife el-Memûn'un bilime çok iyi hizmetler sunacağı yorumuna varılır. Mutezile mezhebinin şiddetli savunucusu Ahmed b. Ebî Duâd'ın da yorumu üzerine el-Memûn dünya üzerinde insanlık için faydalı bilgiler içeren kitapları bulup getirmeleri için elçiler tayin edilmesi ve bir an önce operasyonun başlamasını emreder. Elçi gönderilenler arasında Bizans imparatoru Amorionlu II. Mikhaîl de vardır. Bu sırada konuşmaları gizli dinleyen, devlet düşmanı Alevîler için sarayda ajanlık yapan bir Pers hizmetkâr da durumu liderlerine bildirir. Düşmanlar bu haber üzerine gnostik Bâtînî Şîî hareketini kurma yönünde çalışmalara başlarlar. Bizans'a giden heyet tip, astronomi, matematik, felsefe vb. daha birçok alanda bilim ve sanata dair yazılmış çok sayıda kitapla geri döner ve hemen çeviri faaliyetleri başlar. Alevî propagandacısı, Bağdat'taki gizli imamın vekili Hüseyin adında bir ajan, hizmetkâr olarak bu heyete dâhil olmuştur ve kendi işlerine yarayacak kitapları gizlice çantasında Bağdat'a getirmeyi başarmıştır.

Bu sırada sarayda Kur'ân-ı Kerîm'in kadîm olup olmadığı fikri tartışılmaktadır. Tartışmalar sonunda İbn Ebî Duâd'ın tesiriyle halku'l-Kur'ân düşüncesi halifeye benimsetilip devletin inanç kaidesi olarak kabul edildikten sonra ülke genelinde insanlar, çıkartılan bir fermanla, zorla bu düşüncüyü kabul etmeye çağrılır. Ancak bu görüş ulema arasında ciddi bir ihtilafa sebep olunca ülkede çok şiddetli bir tartışma ortamı başlar. Bu tartışma Cüneyd-i Bağdâdî'nin doğumundan üç yıl öncesine yani hicri 212 yılına tekabül etmektedir. Nihayet hicrî 215 yılında Cüneyd dünyaya gelir. Halku'l-Kur'ân tartışması Mutezile ile ehli sünneti iyiden iyiye birbirinden ayırmıştır. Özellikle fıkıh âlimleri ve mutasavvıflar bu düşüncüyü kesinlikle reddetmektedirler.

Halifenin adamları her yerde fermanı uyguluyor, âlimler sorguya alınıyor ve halku'l-Kur'ân düşüncesini reddedenler tutuklanıp hapse atılarak kötü muameleye tabi tutuluyorlardır. Sorgulamaya tabi tutulanlar arasında Ahmed İbn Hanbel (İmam Hanbel) de vardır ve kesinlikle bu görüşü kabul etmemektedir. Bu sebeple günlerce zindana atılıp işkence görür ve en sonunda sorgulanmak üzere doğrudan halifeye götürülür. Yolculuk sırasında Halife el-Memûn'un ölüm haberi gelir. Öte yandan Cüneyd'in babası Muhammed el-Kavârîrî de vefat eder. Ölmeden önce Cüneyd'in dayısı ve aynı zamanda bir sûfi olan Serî es-Sakatî'ye, oğlunun eğitimiyle ilgilenmesi için vasiyette bulunur. Bir de geçimini sağlaması için çarşıda bir ipek dükkânını miras bırakır. Dayısı Cüneyd'i, gittiği ilim meclislerine ve ders halkalarına beraberinde götürür. İyi bir alim olarak yetişmesi için dönemin meşhur mutasavvıf, fıkıh, hadis ve din alimlerinin yakınında olmasını sağlar.

Aradan birkaç yıl daha geçer ve Cüneyd'in annesi de vefat eder. Yaşı biraz daha ilerlemiş olan Cüneyd hafızlığını yapar ve Ebû Sevr el-Kelbî başta olmak üzere meşhur alimlerden ilim tahsil etmeye başlar. Babasından kalan ipek dükkânıyla geçimini sağlayacak kadar ilgileniyor kalan vakti ise ilim ve muhabbet meclislerinde geçiriyordu. Bu sırada hilafetin başına el-Mutasım geçmiştir. Ancak selefi ve de kardeşi el-Memûn halku'l-Kur'ân fikrinin devlet inanç değeri olarak kalmasını vasiyet ettiğinden ve dolayısıyla alimlerin bu hususta sorgulamaları devam ettiğinden İbn Hanbel hâlen hapistedir. Hapiste geçen on dört aylık bir süreden sonra İbn Hanbel zindandan alınıp, İshak b. İbrahim'in evinde göz hapsine konulur (h. 219). Sekiz yıl sonra halifelîğe el-Vâsık (Harun) geçer ama halku'l-Kur'ân düşüncesi hâla devletin siyaseti olarak kalmaya devam eder. Bu düşüncesin varlığını korumasının sebebi İbn Ebî Duâd'ın ta kendisidir. Ev hapsinde iken Cüneyd ve dayısı İbn Hanbel'i ziyaret ederler. Zaman geçer, Cüneyd gençliğinin baharına ulaşır. Hem ticarete hem de ilimde iyi bir seviyeye gelir. İlim ve sanat erbabından müslüm ve gayrimüslüm birçok insanla tanışır ve onların gönlünü kazanır.

Bir gün dükkânına hizmetçisiyle beraber, Cüneyd'in tabiriyle "ay yüzlü" bir genç kız gelir. Kız, almak istediği kumaşı seçerken Cüneyd de kızı süzer, kızın süründüğü koku aklını başından almıştır. Cüneyd aslında daha iki hafta önce komşu dükkandan alışveriş yaparken bu kızı görmüş ve ona vurulmuştur. Genç kız alışveriş esnasında bir bahane ileri sürerek ezile sıklıkla Cüneyd'e adını sorar. Cüneyd de ondan adını başışlamasını ister ve isminin Fatma olduğunu öğrenir. Cüneyd sadece gözleri açıkta olan Fatma'yı, kendisine uygun kumaş rengi önerebilme bahanesiyle, yüzünü görebilmek için uzun bir çaba sarfeder ve sonunda onu ikna ederek yüzünü görmeyi başarır. Kıza bir kez daha vurulmuştur. Aralarında geçen diyalogtan anlaşıldığı kadarıyla Fatma da Cüneyd'e meylenmektedir. Ancak Fatma çekingen, utanç ve ürkektir. Alışveriş sonunda hızla dükkânı terk eder. Cüneyd, bu ani gelişen olayın sersemliğini atlatıp kendine gelene kadar Fatma gözden kaybolur. Hemen dükkânı kapatıp kızın izini sürmeye koyulan Cüneyd, tüm Bağdat'ı çarşı pazar altüst eder ancak onu bulamaz. Cüneyd'in elinde Fatma'ya ait, hafızasında kalan kokunun dışında hiçbir ipucu yoktur. Koku imalatçısı olan Ebû el-Verd'in dükkânına giderek hafızasındaki kokuyu bulmak için onlarca deneme yapar ancak nafiye. Ümidini kesmiş hâlde dükkândan çıkmak üzereyken gelen hapşırığını bastırmak için oracıkta eline geçen kumaş parçasını ağızına kapatır. İlginç olansa kumaşın üzerindeki koku, Fatma'nın özel yapım kokusuyla aynıdır. Hizmetçisiyle birlikte gelen bir kızın uzun bir zaman önce kumaş parçasındaki kokuyu yapması için bu dükkânı ziyaret ettiği ve bugün gelip hazır olan kokuyu alarak gittiği bilgisini arkadaşından öğrenir. Aynı kokuyu yapmasını ve kokuyu sipariş eden kişinin adını öğrenmeyi ister. Ancak arkadaşı iş ahlakı gereği kişisel bilgileri vermekten kaçınır. Ertesi gün sipariş edilen kokuyu Cüneyd'e teslim eder. Aradan bir ay geçer ancak Fatma'ya dair ne bir haber ne de bir iz vardır. Cüneyd aşkıdan yanıp tutuşmaktadır. Ailesine ve tanıdıklarına Fatma isminde bir kız aradığını bildirir ancak bulunan hiçbir Fatma, Cüneyd'in Fatma'sı değildir.

Aradan yıllar geçer, Fatma'dan hiçbir haber yoktur. Cüneyd Fatma'yı unutamadığı gibi aşkından ötürü sefil bir haldedir. Hocası Hâris el-Muhâsibî'nin derslerini sıkı sıkıya takip etmektedir. Bu sırada halife el-Mütevekkil, halku'l-Kur'ân tartışmasını bitirmiş, kadı İbn Ebî Duâd'ın maddi manevi tüm varlıklarını elinden almıştır. İbn Ebî Duâd, başına gelenlerden sonra felç olup yatağa bağlı hâle gelmiştir. Cüneyd, her kesimden insanla diyalog halinde olan oldukça sosyal bir kişiliktir. Çarşı eşrafından Pers asıllı, soylu bir aileden gelen arkadaşı Abdullah ile zaman zaman kitaplar üzerine konuşup fikir alışverişi yapmaktadır. Birkaç kez Abdullah'tan rafta duran bir kitabı ödünç almak istemesine rağmen bunu başaramaz. Bir gün daveti üzerine bu arkadaşının evine gider. Yeme içme faslının ardından Cüneyd, odadaki kitaplıktan okumak için bir kitap alır ancak yüzü peçeli ve her tarafı örtülü çok hızlı hareket eden bir kız hızla kitabı Cüneyd'in elinden alarak gözden kaybolur. En sonunda o kızın, Abdullah'ın kız kardeşi olduğunu ve adının Fatma olduğunu öğrenir. Kitap, özel bir cemaatin el kitabı niteliğinde olan ve daha önce Cüneyd'in ödünç almak isteyip de bir türlü bunu başaramadığı özel bir kitaptır. Fatma, Cüneyd'in o kitabı görmesini dahi istememiştir. Abdullah ve kız kardeşi Fatma bu cemaatin bir üyesidir. Bu sırada Fatma odaya girer ve kitabı izinsiz alıp okumaya başladığı için Cüneyd'e çıkışır. Ses, Cüneyd'e tanıdık gelmiştir. Kızın parfüm kokusu odayı kaplar ve ardından tanışmak için peçesini indirdiğinde bu kızın Cüneyd'in yıllar önce aşkına düştüğü Fatma olduğu anlaşılır.

Mevzu bahis olan kitap ise İhvân-ı Safâ risalelerinin ta kendisidir. O sırada bir haber güvercini ayağında bir pusulayla gelir. Pusulada İhvân-ı Safâ'nın, Fatmalar'a Abdullah el-Bağdâdî'den miras kalan o evde bir toplantı tertip etmek istediği yazıyordu. Abdullah ve Fatma, liderlerinin, bu evin ya da evdeki bir sırrın peşinde olduğundan şüphelenirler ve paniğe kapılırlar. Çünkü birkaç gün önce birileri eve gelip, evi miras bırakan kişinin (Abdullah el-Bağdâdî) kendilerine borcu olduğunu ve karşılığında evi almak istediklerini söylemişlerdir. Bir diğer husus ise o risalelerin de evle birlikte Fatmalara miras kalmış olmasıdır.

Cüneyd iki kardeşe teselli verip birtakım tavsiyelerde bulunarak evden ayrılır. Morali düzelmiş, neşesi yerine gelmiştir. Hem ticaretine hem de ilim tahsiline daha bir şevkle sarılır. Fatma zaman zaman Cüneyd'i dükkanında ziyaret eder. Konuşmalar esnasında Fatma'nın soyu hakkında şu bilgiler ortaya çıkar: Fatma'nın babası Kısra Enûşirvân'ın soyundan geliyordu. Küçük yaşta yetim kalmış ve büyük Alevî imamlarından biri, babasına sahip çıkmış, adını "Hüseyn" koymuştur. el-Memûn'un Bizans'a antik kitapları toplaması için gönderdiği heyetteki Persli ajan Fatma'nın babası olan Hüseyn'in ta kendisidir. Hüseyn'in kitapları teslim ettiği Alevî imam, o bilgilerden faydalanarak bu risaleleri kaleme almıştır. Abdullah adındaki o imam, anne ve babası vefat ettikten sonra Fatma'yı ve erkek kardeşi Abdullah'ı da koruyup gözetmiş, ölümünden sonra ise o evi, içindeki eşyaları ve risaleleri ikisine miras bırakmıştır. Cüneyd risaleleri Fatma'dan rica minnet alır ancak Fatma'dan habersiz birkaç kopyasını çıkarttırır. Bu sırada İhvân-ı Safâ cemaatinin beklenen toplantısı Fatmaların evinde düzenlenir. Cüneyd de gizlice evin içindeki bir bölmeden toplantıya şahitlik eder. Hem risalelerden hem de toplantıda edildiği bilgilerden bu cemaatin ve görüşlerinin asla sahip olduğu ilimle uyuşmadığı kanaatine varır. Toplantı sonunda sohbeti yapan lider Abdullah'a, bu evi borcuna istinaden ondan almak istediğini ancak bunu hukukî yoldan başaramadıkları için evin kendilerinde kalmasını, sadece risaleleri almak istediğini söyler ve alır. O toplantıda bulunan bir diğer lider ise Behbûz adında bir şahıstır.

Hicri 244 yılının baharında Cüneyd ve Fatma evlenirler. Cüneyd Fatma'yı bu, tehlikeli cemaate tabi olmaktan vazgeçirmiştir. Aradan yıllar geçer, tarih 6 Ramazan 253'ü göstermektedir. Cüneyd ilim meclislerinde iyice pişmiş, kendi ders halkasını oluşturmuştur. Aynı tarihte hem dayısı hem de hocası olan Serî es-Sakatî'yi kaybeder. Bu sırada Cüneyd'in Muhammed adında bir oğlu dünyaya gelir. Ülke oldukça karışık bir haldedir. Bir yanda Zencî ve Hâricî isyanları öte yanda ülke içinde sık sık değişen halife ve siyasi çalkantılar söz konusudur. Hâl böyleyken Cüneyd, öğrencileri ve arkadaşları hac yolculuğuna çıkarlar. İsyanlardan dolayı yollar son derece tehlikelidir.

Hac yolculuğu esnasında Cüneyd, molalarda verdiği sohbet ve ders oturumlarıyla hem tasavvufî görüşlerini insanlarla paylaşır hem de bu sırada kendisine yöneltilen fıkıh sorularına cevap verir. Öte yandan Zencîlerin işlediği vahşet haberleri kâfilenin kulağına gelmektedir. Tüm hac adayları huzursuzdur. Korkulan olur ve Zencîler kafilere saldırır ancak kâfilenin güvenliğinden sorumlu askerler bu hücumu bertaraf etmeyi başarır.

Geçen zaman elbette Cüneyd'in hocalarını bir bir bu dünyadan almış, Cüneyd içinde bulunduğu ilim geleneğinin olgun bir temsilcisi olmuş, adı tüm coğrafyada duyulmuş ve büyük bir ün kazanmıştır. Dersine katılmak isteyen birçok insan vardır. Bu yolculuk esnasında fıkıhçı Ahmed el-Bâhilî'nin ısrarıyla Zümürüd isimli bir kız da derslere kabul edilir. Kızın asıl niyeti Cüneyd'in sûfi arkadaşlarından biri olan Semnûn'a yakınlaşmaktır. Zümürüd bir fırsatını bulup Semnûn'a olan aşkını kendisine duyurmuş ancak çok samimi bir derviş olan Semnûn, ilahî aşktan başka bir şeyin peşinde olmadığını dile getirerek onu lisan-ı hâl yoluyla reddeder. Cüneyd ve beraberindekiler hac yaparak geri dönerler.

Aradan birkaç yıl geçer. Hilafetin başında el-Mutemid vardır. Zencîlerin, Hâricîlerin, Taberistan'daki Alevilerin, Mısır'daki Tolunoğulları'nın, Horasan ve Sicistan'daki Saffârîlerin başlattığı isyanlar sürüyor olmasına rağmen hilafet eski haşmetine yeniden kavuşmuştur. İhvân-ı Safâ oluşumu toplantılarına devam ediyor, gelecek olan gizli imamı insanlara müjdeleyerek düşüncelerinin daha geniş kitlelere yayılması için çaba sarfediyordu. Cüneyd artık ilim ve tasavvufta iyiden iyiyeye olgunlaşmış, derslerine katılan insanların sayısı bir oturumda yüzleri aşar olmuştur. Allah ona bir de kız çocuk nasip eder. Zengin ve soylu bir ailenin kızı olan Zümürüd, Semnûn'u evlenmeye razı etmesi için Fatma aracılığıyla Cüneyd'den yardım ister, Cüneyd bunu dener ancak Semnûn'dan olumlu cevap almaz. Zümürüd bu kez evlilik teklifi yapmak için kendisi bizzat Semnûn'a gider. Defalarca bunu dener fakat sonuç değişmez.

Bu sırada Fıkıh âlimi Gulâmu Halîl lakaplı el-Bâhilî, Cüneyd'in gördüğü bu rağbeti kıskanır. Sûfilere karşı içten içe bir kin tutmaktadır. Yönetime yakın olması sebebiyle sûfilere bertaraf etmek için kulisler yapmaya başlar. Sûfilere ve halk arasındaki gördüğü değeri kıskandığı için yönetimi, bu insanlara karşı kışkırtır, zındıklık yaptıkları ve şeriata aykırı görüşlere sahip oldukları suçlamasıyla onların tutuklanmasını sağlar. Mahkemeye çıkarılırlar, el-Bâhilî, yalancı şahitlerle kadıyı ikna etme çabası içindedir. İlk celsenin sonunda Cüneyd ve arkadaşları geceyi hapiste geçirir. Sonraki celsede ilk olarak el-Bâhilî'nin halifeyi etkisi altına almış olması ve yalancı şahitlerin verdiği ifadeler sayesinde kadı, hepsinin boynunun vurulmasına hüküm verir. İnfaz vakti geldiğinde mahkumların Allah'a olan sadakat ve tam teslimiyet halleri, muhabbetleri, celladı infazı gerçekleştirmekten alıkoyar. Cellat kadı İsmail'e giderek o insanların zındık olamayacağını ve gelip

kendisinin durumu görmesini ister. Aynı şekilde kadı da zaten masum olduklarını bildiği o insanlara yalancı şahitler yüzünden verdiği hükmün yanlış olduğunu bir daha idrak edip halifeye, aflarını dilemeye gider ve affedilip hapisten salınırlar. Ancak bu süreç Cüneyd'in eşi Fatma'yı çok yıpratır ve Fatma ruhsal bir durgunluk içine girer.

el-Bâhilî, bu sonuçtan hiç de memnun olmamış, daha çok bilerek o tasavvuf yolcularının işini bitirmek için daha çok yalan ve iftira yaymaya başlamıştır. Öte yandan Zümürüd, helal yoldan defalarca deneyip Semnûn'u izdivaca razı edemeyince sinirlenerek büyük bir iftira atmak suretiyle Semnûn'dan intikam almak ister. el-Bâhilî'ye giderek Semnûn'un kendisiyle defalarca yalnız kaldığını, o ve arkadaşlarının kendisine tecavüz ettiğini söyler. Bunu fırsat bilen Bâhilî, yine yüksek makamlardaki arkadaşlarına giderek o insanların zındık, zânî ve ahlaksız olduklarını söyleyip tekrar yargılanmalarına sebep olur. Önce Semnûn hapse alınır ve ardından el-Bâhilî'nin çabalarıyla Cüneyd ve başka dört arkadaşı daha aynı davaya sanık yapılırlar. Cüneyd ve arkadaşlarının lehinde, doğruları söyleyen şahitlere karşın yalancı şahitlerin ifadeleri dava sürecinin uzamasına sebep olur. Bu süre zarfında boş durmayan el-Bâhilî, halifeye bu insanların devlet içinde bir yapılanmaya çabaladıklarına dair bir yalan haber daha uçurur. Bağdat'ın kadınları, attığı iftiradan dolayı Zümürüd ile olan diyaloglarını kesmişlerdir. Öyle ki halk arasında adı *Azizin karısı Züleyha* diye çağrılmaya başlanır. Zümürüd, sonunda Fatma'ya gelerek bunun bir iftira olduğunu söyler ve af diler. Ardından kadıya giderek işin aslını ona da söyler. Öncesinde kadı işin içinden çıkmadığı için halife el-Muvaffak'a gidip bu davadan azlini istemiştir. Ancak halife sinirlenip tutukluların hepsinin başının vurulmasını emredeceği sırada dili tutulmuş ve bu emri verememiştir. Ardından halife, bunun ilahî bir işaret olabileceğini düşünür. Dahası rüyasında ahlaksızlıkla suçlanan bir grubun idam edilmesi için emir vermiş, infazın tam da gerçekleşeceği an bir adam çıkagelip bu infazı yaptıkları taktirde halifeye, hükümdarlığının son bulacağını söylemiştir. Nihayetinde Zümürüd, halife ve kadının birarada olduğu bir vakit huzura çıkar ve Semnûn'a iftira attığını, o ve arkadaşlarının suçsuz olduğunu, kendisi hakkında verilecek her türlü hükme razı olduğunu söyler. Kadı, bu hükmü ancak Semnûn ve arkadaşlarının verebileceğini söyleyerek Zümürüd'ün durumunu iftira kurbanlarına havale eder. Halifenin bizzat kendisi hapishaneye kadar giderek Cüneyd ve arkadaşlarından özür dileyip onları serbest bırakır.

Cüneyd, tekrar ders halkalarında her mezhepten, her sanat ve bilim dalından insanların olduğu kalabalık gruplara ders vermeye başlar. O zamanlar nihayet Zencî isyanı sorunu bitirilmiş ancak bu kez de Karmatî isyanı başlamıştır. el-Hallâc (Hallâc-ı Mansûr) Cüneyd'in yaptığı derslerin müdavimlerinden. Birçok büyük alimden ders almış ancak kafasında özellikle tevhid hakkında birçok soru olan ve sık sık hocalarını eleştiren bir insandır. Çok değişken ve muhalif bir yapıya sahip olan el-Hallâc bir süre Zencîleri ve Karmatîleri destekleyen cemaatlere de tabi olmuştur. Bunun için kırbaç cezası da almıştır. Dahası Mekke'de bir yıl uzlete çekilmiş ardından kendine has fikirleriyle insanları arkasından sürükleyen bir şeyh olmuştur. Defalarca Bağdat'a yerleşip daha sonra "insanları doğru yola çekeceğim" söylemiyle Hindistan ve yakın bölgelere yolculuğa çıkmış, sonunda yine Bağdat'a dönmüştür. Cüneyd'in derslerine gelmemekle birlikte bir çok konuda ona muhalefet göstermektedir.

Yıl hicrî 290 senesini göstermektedir. Cüneyd iyiden iyi yaşlanmış, beli bükülmüş, ihtiyarlığın tüm emareleri kendisinde belirlemiştir. Artık ilminin ve ilimde sahip olduğu yerin zirvesindedir. Nihayet Karmatî isyanı da bastırılmış ve Karmatî lideri yakalanmıştır. Cüneyd, uzun zamandır Bağdat surlarının dışına, eskiden el-Muhâsibî ile yaptığı gibi çöle doğru bir yürüyüş yapmak istemektedir. Hem bu yürüyüşü yapmak hem de yakalanan Karmatî liderini görüp olan biteni anlamak için arkadaşlarıyla birlikte yola çıkar. Cüneyd'in geçtiği yollar bir insan selidir adeta. Herkes onu selamlamak, elini, sakalını öpmek için can atar. Horasan Kapısına vardıklarında bir kalabalıkla karşılaşılır. İdam sehpa kurulmuştur. el-Hallâc ve bazı müridleri de oradadırlar. Cüneyd, o sehpa el-Hallâc'ın idam edildiğini o an rüya aleminde görür. Öldürülen Karmatî liderinin cesedini görmesi için halifenin adamları Cüneyd'e müsaade ederler. Ardından Cüneyd ve beraberindeki insan güruhu çöle doğru olan yürüyüşlerine devam eder. Yürüyüş esnasında Cüneyd, insanlara ilminin verdiği tecrübeyle nasihatte bulunuyor, sahip olduğu düşünceleri onlarla paylaşıyor. Nihayet etrafında hurma ağaçlarının olduğu bir gölete varır ve orada konaklarlar. Cüneyd, nasihatlerine burada da devam eder. Kimi zaman kendi iç dünyasında konuşur kimi zaman çevresindekilerle. Cüneyd, artık ömrünün sonuna geldiğini anlamıştır. Yapacağı tüm nasihatleri hazırdaki o güruha duyurmuş ve bir nevi görevini tamamlamıştır. Günün sonunda uzun bir dua ile dersi bitirir. Ancak çöl yürüyüşünden hastalanmış olarak geri döner.

Cüneyd, artık evinden çıkamayacak kadar güçsüzdür. Aylar sonra 297 yılı şevvâl ayında bir cuma günü, yine birçok arkadaşı kendisini ziyarete gelmiştir. O gün ölümünden sonra dersleri kimin devralması gerektiğini bildirir. Yazdığı tüm kitapların da kendisiyle birlikte gömülmesini vasiyet eder ve herkesle vedalaştıktan sonra son nefesini verir (Benarafa, 2020).⁸

Tasavvufî (İrfanî) Bir Roman Olarak el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife

Tasavvuf kelimesinin nasıl türediğine dair pek az görüşleri sürülmüştür. Bunlardan biri bu kelimenin safâ ve vefâ kelimelerinin birleşiminden türetildiği yönündedir. Diğer bazı görüşler ise; zâhidlerin yediği çöl bitkisi sufâne kelimesinden yahut Kâbe'nin hizmetine kendini adanmış olan Sûfe adındaki kabilenin isminden veya basit, ederi düşük bir kıyafet olup giyenleri gururdan alıkoyan ve yün anlamına gelen sûf isimli kıyafetin adından geldiği şeklindedir. Bazı âlimlere göre de bu kelime herhangi bir kelimedenden türememiş câmid bir lakaptır. Dinin kurallarına büyük bir hassasiyetle uyup bunu hayatlarının her alanında incelikle gözetenlere *zâhid* ve *âbid* adı verilmekle beraber hicrî II. yy.dan itibaren ehl-i sünnetten olup bid'atlara karşı her an Allah ile birlikte olma, her daim gafletten sakınma gayreti gösterenlere sûfî, ehl-i tasavvuf ya da mutasavvif adı verilmiş, bu insanların bu tutumunu açıklayan düşünce ve yaşayış tarzına da tasavvuf denmiştir (Öngören, 2011).

Hicrî III. yy.ın Bağdat ekolünü oluşturan isimlerin başında Hâris el-Muhâsibî, Serî es-Sakatî, Cüneyd-i Bağdâdî ve Ebu'l-Huseyin en-Nûrî gelir. Çalışmamızın odağını oluşturan *el-Cüneyd* romanı Cüneyd-i Bağdâdî'nin hayatı ve tasavvufî düşüncelerini kurgu havasını bozmadan inceliklerle işlemektedir.

8 Bu makalede yapılacak olan inceleme ve değerlendirmelerde romanın, çevirisi tarafımızdan yapılmış ve Ketebe Yayınlarından çıkmış olan nüshası kullanılacaktır.

Öncelikle roman, başlığından itibaren tamamen tasavvuf yüklü olduğunu okuyucusuna hissettirir.⁹ Bu romanında olduğu gibi İbn 'Arafa'nın diğer tasavvufî romanlarının isimlerinde hurûf-i mukattaayı kullanması, eserlerine Kur'ânî bir temel oluşturmanın yanında harflerin sırrını metne yansıtma çabası olarak da değerlendirilmek mümkündür. Nitekim eserin başlığında harf adını kullanma tutumu Muhyiddîn İbn 'Arabî ve Hallâc-ı Mansûr'da da gözlemlenmektedir (Bostancı & Çil, 2021). Ayrıca hac yolculuğu esnasında Cüneyd-i Bağdâdî'nin yaptığı ders oturumları, yazar tarafından "Muhabbet Konağı", "Vuslat Konağı" ve "Hâllerin Dili" konağı şeklinde tasavvufun önemli unsurlarını teşkil eden terimlerle üç başlık altında toplanmıştır. Yine romanın içeriği de *Elif Kitabı*, *Lâm Kitabı* ve *Mîm Kitabı* olmak üzere üçlü huruf-i mukatta harfleri kullanılarak bölümlenmiştir. *Elif Kitabı* başlıklı bölüm; Cüneyd-i Bağdâdî'nin doğumunun hemen öncesinde başlayıp erken gençlik dönemine kadar olan süreci kapsar. *Lâm Kitabı*; gençlik döneminin başlarından evliliğine kadar olan süreci içine alır. Bu Cüneyd'in olgunlaşma evresidir. Son olarak *Mîm Kitabı* başlıklı bölüm ise Cüneyd'in olgunluk çağından vefatına kadarki dönemi işleyen bölümdür. Bu bölümde ölümünden hemen sonrası hakkında da kısa bir bilgi verilir. Yazar bu üçlü mukattanın sırrını Cüneyd'i konuşturarak şöyle açıklar:

Açılış harfleri olan "elif, lâm, mîm" harfleriyle yol aldı. Ezelin elifi, varoluşun mîmi ve iki denizi birleştiren arifin lamı (s. 257)¹⁰... Sevgili dostlar! Üç alem vardır ve hepsi de nûrun anahtarı olan "elif lâm mîm"den ileri gelir. Elifin gövdesi; azamet aleminde, gövdeye ait yüce melekûtî görüngüdür. Lâmin gövdesi; ruh aleminde ortada yer alan berzâhî ceberûtî görüngüdür. Mîmin gövdesi ise; his (şuur) aleminde en altta yer alan zahiri dış görüntünün görüngüsüdür ve alt alemlere inen mîmin kök salmasıdır... Elif, sırrın ta kendisidir. Lâm sıfatların sırrıdır. Mîm ise fiillerin sırrıdır (s. 350).

Öte yandan yazar, Cüneyd-i Bağdâdî'nin doğumunun hemen öncesinden başlayarak Bağdat'ta mevcut olan tasavvuf ehlini ve bu insanların durum, tutum ve davranışlarını aktararak okuyucuda bu hususa dair temel bir bilgi oluşturmayı başarır. Doğumundan itibaren okuyucu da Cüneyd'le birlikte bu tasavvuf yolculuğuna çıkmış olur. Onunla beraber tasavvuf ehlini ve tasavvuf terminolojisini öğrenir. O insanlarla birlikte hâllere ve makamlara şahitlik eder. Yaşam ve düşünce tarzlarını inceleme ve bunları kendinde ölçme fırsatı bulur. Bir sūfinin nasıl yaşayıp, nasıl hareket etmesi gerektiğini, nerede nasıl davranacağını, hayal dünyasının hangi çarklarda işlediğini tecrübe etme fırsatı yakalar.

Romanda tasavvufa dair birçok terimin varlığı söz konusu olup bu terimlerin ne ifade ettiği dolaylı ya da doğrudan okuyucuyla paylaşılır. Bunu yaparken yazar, kurgunun estetiğini bozmamaya da büyük gayret gösterir. Romanda öne çıkan tasavvuf terimlerinin genel olarak aşağıdaki gibi olduğunu görürüz:

Kurbiyet (s. 12), ilmu'l-muâmele (s. 54), haz, vecd (s. 59), tövbe makamı (s. 68), marifet (s. 130), itaat (s. 157), ârif (s. 223), muhabbetullah, muhib (s. 237), kabz, bast, vahşet, üns (s. 237), fakr (s. 243), izzet, belâ, samimiyyet, ilim, rab, fert, nefy, tezât, vücud-u fakdî, fakd-i vecdî, ilâhî tevid (s. 245), hâl (s. 246), vuslat, derviş (s. 252), keşf, safâ makamı (255), kabza (s. 257), hak (s. 260), küll (s. 261), dava (s. 263), sâlik (s. 264), beyt (s. 266), zikir (s. 268), sürûr (s. 271), ehl-i huzur, ricâ (s. 279), hudûs, kıdem, vatan, aşk hâlleri (s. 280), tevhîd, nazar (s. 281-317), şuhûd-u hak, şuhûd-u halk, râsih, hatır makamı, hayret (s. 282), zevk (s. 291), aşk (s. 295), sülûk (s. 314), melekût, mertebe (s. 321), ittihat, kadîm (s. 323), hicâb, mücâhede, mükâşefe (s. 327), alâka (s. 328), halvet (s. 333), halvet-i kübrâ, velâyet, cenâbet-i suğrâ (s. 341), şarap (s. 342), ceberût, delîl, zelîl (s. 343), şehâdet (s. 344), marifet, hayâl (s. 345), kesret (s. 349), azamet alemi (s. 350), fütüvvet (s. 357).¹¹

Romanın okuyucuyu irfân âlemine çeken en büyük yanı ise başta kendisi olmak üzere Cüneyd-i Bağdâdî'nin hocalarının ve sufi arkadaşlarının hikmet dolu tasavvufî söylem ve nasihatleridir. Bu söylemlerin büyük kısmı birer aforizma niteliğinde olup her biri retorik bir değere sahiptir. Bu söylemlerle karşı karşıya kalan bir okuyucu, dünyevî- uhrevî, sosyal- bireysel ve daha birçok boyutuyla ihtiyari ya da gayri ihtiyari, yaşamında bir öz kontrol yapma durumunda kalmaktadır. Bu da yazarın tasavvufî romandaki başarısının bir göstergesidir. Bahsedilen söylem, düşünce ve bakış açısı romanda çok fazla bulunduğundan bunların hepsini burada alıntılanmak ya da hepsini açıklamaya kalkmak mümkün değildir. Ancak örnek teşkil etmesi bakımından bazılarını paylaşmak yerinde olacaktır.

Cüneydî Bağdâdî, küçük yaşta ilim tahsiline başlamış, hadis, fıkıh, tefsir, usul vb. gibi birçok dinî alanda eğitim almış ve aldığı bu terbiyenin izlerini daha çok küçük yaşlarda göstermeye başlamış bir şahsiyettir (Ateş, 1993). Bu kitabı bilgilere zaten romanda da şahit oluyoruz. Daha çocuk yaşta iken çarşıda çıkan bir yangın neticesinde kullanılmış kıyafetler satan dayısı Serî es-Sakâtî'nin, dükkânının yangından etkilenmediğini görüp bencil bir tavırla buna şükrettiğini gördüğü an Cüneyd şu cümleyi kullanır: *Diğer Müslümanları hesaba katmadan sadece kendi iyiliğini düşünmen doğru bir şey mi* (s. 68)? Bu soru o an orada bulunan herkesi şaşırtır. es-Sakâtî, bu soruyu üzerine defalarca tövbe edip işlediği günaha kefarete olarak dükkânındaki kıyafetleri ihtiyaç sahiplerine dağıtır. Cüneyd'in bu sorusu aynı zamanda günümüz insanına da bir nasihat ve bir eleştiri niteliğindedir. Yine daha çocuk iken kendisine "şükür nedir" diye sorulduğunda verdiği cevap yaşının çok üzerinde bir seviyeye sahiptir: *Nimetinden dolayı Allah'a isyan etmemendir* (s. 66). Dış görünüş ile takva arasında bir bağlantı olmadığını, insanların değerinin bununla ölçülemeyeceğini vurgulayan şu sözü karşımıza çıkar: *Takva dediğin, kıyafetlerin zarafetinde ya da kabalığında değil ki. Katı kalpli birçok insan ipek elbiseler giyiyor. Ama tarikat ehli birçok insan da zarafetten yoksun kıyafetler giyiyor. Benzer şekilde bir diğer cümlesi şöyledir: Şeref ve utanç kıyafetle olmaz. Çünkü kıyafetsiz beden olmaz. Kıyafeti rezil olup kendi yüce olan nice insan var* (s. 96).

Roman, okuyucuyu Cüneyd'in hayatının her evresine şahit eder. Bunu o kadar güzel bir teknikle başarır ki olgunluk seviyesine göre Cüneyd'in hikmetli sözleri ve mana içeriği değişiklik gösterir. Tanıştıktan sonra Fatma'yı kaybetmesinin üzerine kapıldığı ümitsizlik ve yaşadığı buhran döneminde kendine yaptığı bir takım tavsiyeler görülmeye değerdir:

9 Romanın orijinal baskısında adı المعرفة الجندی الشكلinde olup kapağın alt kısmında ayrıca hemzesiz elife yazılmış الm kelimesi (harfleri) bulunmaktadır. Bostancı ve Çil, romanın adını *el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife* şeklinde okumuştur. Bu okuyuşlarında da son derece haklıdır. Çünkü İbn 'Arafa'nın bir diğer romanında الرمة خنثة الrume başlığı mevcuttur. Bu başlık yalnızca (*Hunâse Elif Lâm Râ er-Rahme*) şeklinde okumaya müsaittir. Bostancı ve Çil, *el-Cüneyd* romanındaki الm kelimesini buradan hareketle huruf-i mukattaa olarak değerlendirmiştir. Öte yandan romanın içeriğine bakıldığında Cüneyd-i Bağdâdî'nin çıktığı marifet yolculuğunda çektiği sıkıntılardan hareketle romanın adı *el-Cüneyd, Elemu'l-Ma'rife* şeklinde de okunmaya müsaittir.

10 Bu ve bundan sonra, romana yapılan göndermeler sadece sayfa numarası verilerek gösterilecektir.

11 Yukarıda geçen terimlerin romandaki ve roman dışındaki tasavvufî mahiyetini araştırıp değerlendirmek ayrı bir çalışma mevzuu olacağı için bu makalede bu hususa değinmemeyi yeğledik.

Düşler sandığındaki rüyalarının tabutunu inşa etmekten vazgeç! Artık sadece sahip olduğun şeyler için endişelen, tekrarı mümkün olmayan mazi için ya da ümitsiz beklentiler için değil. Hayallerin, bir örümcek senin. Ördüğü şeyler ise cılız ipler, yokluğun mezarlığında ve unutkanlığın denizinde süzülüp giden ümitsiz beklentilerden ibaret. Kurtuluş kayıklarını fırtınaların koptuğu ve dalgaların çarpıştığı denize salma sakın! Olur da bunu yaparsan yok olur gidersin (s.117).

Serî es-Sakatî'nin şu sözü de tam bir aforizma niteliğinde olup tasavvuf yolcusundan beklenen bir özelliği dile getirir: *Kalpsiz bir dil başa beladır. Dilsiz bir kalp ise büyük bir nimettir* (s. 118). Ayrıca romanda bir leitmotif misali birkaç kez tekrarı yapılan şu cümle de günümüzün en büyük problemlerinden biri olan empatiye vurgu yapar cinstendir: *Biri diğerine 'ben' demedikçe (ben gözüyle bakmadıkça) iki kişi arasındaki muhabbet, gerçek muhabbet değildir* (s. 154). Ölüm döşeğinde Cüneyd'e verdiği öğüt tüm insanlar için altın niteliğindedir:

Kulun nefsinin yeteri kadar kontrol etmemesi ve insanların ayıbını gözetmesi kadar amelleri boşa çıkararak, kalpleri bozan, kulu süratle helâke sürükleyen ve sürekli hüznü boğan, nefrete iten, riyâyı, kibri ve en üstte olmayı sevdiiren başka bir şey görmedim... Kötülerle yarenlik etme! Salihlerle dostluğu bırakıp Allah'tan kopma! (s. 210-211).

İlim ve irfân hem dünyevî hem de uhrevî hayat için gerekli olgulardır ve bunlar ancak bilgiyle elde edilir (Mezkit, 2016). Nitekim bilgiyi edinmek için liyakat şarttır. Cüneyd'in ağzından dökülen şu cümleler bilginin önem ve değerinin onun nezdinden ne anlama geldiğini bizlere ifade eder: *Bilgiye layık olmayana bilgiyi vermeyin! Yoksa bilgiye haksızlık etmiş olursunuz* (s. 143). Ayrıca Cüneyd, tasavvuf yolunun, üzerine kurulu olduğu dört kaideyi sunarak hem kendi tasavvuf anlayışını ortaya koyar hem de günümüz insanına nasihatte bulunur: *Bu yol, dört temel üstüne kurulmuştur:*

Varlık (varoluş) konusundan başka bir şey konuşma! Fakirin evinde yiyormuş gibi ye! Bir anlık dalacak kadar uyu! Sadece Allah korkusuyla sus! Kul ile Rabbi arasında, nefsinin dışında atacağı sadece tek adımlık bir mesafe vardır. Nefsi dışındaki bu adımı atmaya çabaladıkça hedefine daha da yaklaşır (s. 22). Romanda Cüneyd'in, kendi cümleleriyle marifet ve ârifi nasıl tanımladığına da şahit oluruz: *Suyun rengi, içinde durduğu kabın rengidir. İşte marifet de su, arif ise suyun konulduğu kap gibidir. Kap olmadan suyu taşımak doğru olur mu? Bilgiyi ancak arifler taşıyabilir ve böylece su ve kap buluşup birbirini tamamlamış olur. Neticede taşıyan ve taşınan arasındaki fark görünmez olur. Hasletler ve hasletleri taşıyan ile dayanan ve dayanak arasındaki fark da böyle görünmez olur... Arif, içindeki sırrı sen söylemeden söyleyebilen kişidir* (s. 223).

Cüneyd-i Bağdâdî'nin hocası Hâris el-Muhâsibî'nin şu sözleri bir nevi tasavvufun özeti niteliğindedir:

İtaatin aslı Allah'tan sakınmaktır. Allah'tan sakınmanın aslı takvadır. Takvanın aslı nefis muhasebesidir. Nefis muhasebesinin aslı korkmak ve umut etmektir. Korkmanın ve umut etmenin aslı iyilik ve kötülüktür. Tüm bunların aslı ise düşünmek ve ibret almaktır (s. 157).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, romanda yer verilen, okuyucuyu irfân dünyasına çeken söylem, nasihat ve tespitlerin sayısı oldukça fazladır. Burada son olarak Cüneyd-i Bağdâdî'nin çöl yürüyüşüne çıktığı sırada bir veda mahiyetinde beraberindekiler nezdinde tüm insanlığa yaptığı bazı nasihatler, söylemler ve ayrıca orada yaptığı dua romanın tasavvufî yönünü ortaya koyma adına önem arz etmektedir:

Ferman sahibinin ve ardından takvâ sahiplerinin muhabbeti, marifet yoldur. Marifet, zevk yoluyla Allah'ı bilmektir. Sadece iyi amel, takvâ ve sülûk ile mümkündür. Sonuçları ise şüphesiz, mutlak keşfi görmektir... Ayrıca bu keşfe, içinde tereddüt olan giremez (s. 344). *Cemaatimiz nazarında marifet yedi büyük dala ayrılır. Bunlardan ilki; hakikatler ilmidir. O da ilahî isimleri bilmektir. İkincisi; Hakk'ın eşya üzerindeki tecellilerini bilmektir. Üçüncüsü; Hakk'ın, mertebelerin kaidelerinden sorumlu kullarıyla konuştuğunu bilmektir. Dördüncüsü; vücûda (varlığa) tutunan kemali (olgunluk) ve nakı (noksanlık) bilmektir. Beşincisi; insanın, kendi nefsinin bilmesidir. Altıncısı; bitişik ve ayrı olmak üzere iki türü ve iki alemiyle hayali bilmektir. Yedincisi ve sonuncusu; hastalıklar ve devaları bilmektir* (s. 345)... *Ey mahlukatı geleceğinden şüphe olmayan günde toplayacak olan Allah'ım! O günün varlığından bizim asla şüphemiz yoktur. Bizi o günün korkularından emin kıl! Bizi o günün zorluklarından kurtar ve büyük ıstıرابını üzerimizden kaldır! O gün bizi susuz bırakma! Bizi, seçip ayırdığın ve dostlarına şefaathçi kıldığın, bütün salih kullarından önde gelen ve zümresini korkulardan uzak tuttuğun Hz. Muhammed Mustafa'nın (sav) zümresinde olanların arasına ekle! Allah'ım bizlere heybetinden, yüceliğinden, saygınlığından ihsan et! Seçtiğin, güzide kullarına nasip ettiğin gerçek ilmi ve marifetullâhî bize de nasip et! Onlara ihsan ettiğin mucizelerini ve lütfunu bize de ihsan et ve bunu üzerimizde daim kıl! Ey her şeyin hakimiyetini elinde bulunduran Allah'ım! Senin her şeye gücün yeter. Allah'ım her durumda bedenlerimize, kardeşlerimize, bizden sonra gelecek olan nesillerimize tam bir esenlik nasip et! Bu esenliği diğer bütün mümin erkek ve kadınlara da ihsan et! En çok rıza gösterdiğin, en çok sevdiğin, bizi sana yaklaştıracak her türlü söz ve davranışı göstermeyi en kolay kılacak hükümlerle bize muamele et! Ey bütün sesleri işiten! Ey bütün sırları bilen! Ey göklerin yüce sahibi! Kulun Muhammed Mustafa'ya, onun ilk ve son, gözle görülmüş ya da görülmemiş akrabalarına merhamet eyle! Ey ikram sahiplerinin en cömert! Ey merhamet sahiplerinin en merhametlisi! Bizi duy ve duamıza cevap ver! Bizi, birlikte olduğun kullardan eyle! Allah'ım arif olanların kalbindeki yerinle, rızana kavuşmam için bana rehberlik et! Rıza göstermediğin şeyleri kalbimden sök at! Kalbime rızanı yerleştirdi! Ey seni zikredenleri, seni zikrettikleri vasıtasıyla hatırlayan Allah'ım! Ey arifleri arif yapan bilgiler sayesinde ariflere yol aldırın Rabbim! Ey sâlih kullarını yaptıkları amellerde başarılı kılan! Senin katında, yalnız senin izinle şefaathçi olacak kimdir? Yalnız senin faziletinle seni zikredecek kimdir? Amin!*

İbn 'Arafa, bu romanında değindiği mutasavvıflar üzerinden tasavvuf ilminde önemli bir yeri olan hâl kavramını ve bunun sâlik üzerinde nasıl tecelli ettiğini bir nevi okuyucusuyla paylaşır. Hâl hususunu ve hâli yazma olgusunu, romanın sonunda kaleme aldığı "Tasavvuf Romanı Üzerine" başlıklı kısa yazısında açıklamıştır. Yazara göre hâli yazmak âna şahitlik etmektir. Yazardan okuyucuya doğru olan bu geçiş sürecinde yazar, hallerini okuyucunun zatında yazıncaya kadar devam eder. Bu durumda ortaya çıkan bir diğer husus ise hâli okumaktır. İbn 'Arafa'ya göre irfânî romanlarda hâli yazmak ile hâli okumak birbirinden ayrılmaz iki önemli noktadır. Aksi durumda yazar ile okuyucu

arasındaki uyum, varlığını yitirir. Hâli okumak, tasavvufî imgelemede hâllerin haritalarını yeniden oluşturmak ve metin yazarı ile okuyucu arasındaki zamansal mesafeye bağlı kalmaksızın onu okuyucuya aşılaktır (Benarafa, 2020). Bu noktada romanın hemen her anında yazarın bunu başardığı düşüncesindeyiz. Okuyucu âdeta Cüneyd-i Bağdâdî ile birlikte dünyaya gelir, onunla birlikte ilim tahsil eder, onunla birlikte önce beşeri aşkı, ardından ilahî aşkı tecrübe eder. Yine zindanda Cüneyd'e, İbn Hanbel'e, Semnûn'a ve arkadaşlarına eşlik edip onlarla birlikte idam sehpasına çıkar ve onlarla birlikte beraat eder. O an, sahibinde tecelli eden bütün hâller, samimi bir okuyucuya da sirayet eder.

Tarihî Bir Roman Olarak el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife

Tarih, geçmişte yaşanan milletlerin faaliyetlerini, kendi içinde ve diğerleriyle yaşadığı olayları, göstermiş olduğu gelişim, değişim ve ilerlemeleri kanıtıyla birlikte yer ve zaman gösterip sebep sonuç ilişkisine bağlı kalarak araştırma ve günümüze aktarma bilimidir (Özçelik, 1993). Söz konusu tarihî roman olunca tarih ile kurgu arasında farklı bir ilişkinin varlığı ortaya çıkar. Tarihî romanlarda yazarın genel olarak yaptığı şey, tarih biliminin materyalini alıp bilinmeyenler üzerine bir kurgu oluşturarak bu materyali yeniden okuyucuya sunmaktır. Bu esnada salt tarihsel gerçekçi tutum kurgunun estetiğine zarar verecek ve ortaya çıkan ürünü tamamen bilimsel bir havaya sokacaktır. Tarihî gerçeklere bağlı kalınmadığı takdirde ise; ortaya çıkan ürün kurgusal bir zemine mahkum kalacaktır (Çelik, 2002). Tarihî roman yazarları arasında yer alan ve gerçeklere bağlı ama daha geniş bir perspektiften olaylara bakan ve sanatçıyı psikotarihçiye benzeten el-Kılânî'nin, insanı odak noktasına alarak, tarih kitapları ve tarihçilerin dile getiremediği şeyleri hikâye ve romanla ifade ettiği görülmektedir (Doğru, 2021). Tarihî roman türünde ürün vermek isteyen yazar kurgu ile tarihî gerçek arasındaki ilişkiyi çok iyi gözetmelidir.

İbn 'Arafa'nın incelediğimiz bu romanı, kesin ve doğru tarihi bilgiler vermekle birlikte işlediği dönemin bilinmeyen yönlerini kurgusal zeminde çok iyi programlamıştır. Tarih denilince akla önce kronoloji ve doğru bilgi kavramları gelir. Yazar romanında, hicrî 140 yılından başlamak suretiyle Abbâsîler ve Bağdat'a dair tarihî bilgilerle okuyucuyu donatmaya başlar. Öncelikle Bağdat'ın Halife el-Mansûr tarafından anılan yılda çember şeklinde Dicle Nehrinin sağ kıyısında inşa edildiği bilgisini verir. Şehirde yaşayan etnik ve dinî unsurlara (Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Sabâî, Mecusî, vb) dair bilgileri romantik bir üslupla sunar. Ayrıca şehrin sahip olduğu birçok mimarî yapıdan ve hatta o dönem kullanılan su taşıtlarının isimlerinden bahseder (S. 13-21).¹² Verilen bilgiler kaynaklardan teyit edildiğinde büyük oranda doğruluğa sahip olduğu görülür (ed-Dûrî, 1991).

Olay örgüsünün başlamasından önce, yani Bağdat ve hilafetin tanıtıldığı baş kısımda verilen ilk halife ismi el-Mansûr'dur. Akabinde el-Memûn'a kadar olan halifelere değinilmez. Ancak el-Memûn'un rüyasında Aristo ile olan konuşması olayı romana dâhil edilir. Beytül-hikme'nin onun döneminde en parlak devrini yaşadığı, antik kitapların Bağdat'a getirilmesi olayı tüm detayları ve heyecanıyla sunulur. el-Memûn'dan sonraki tahta geçen halifelere, politikalarına, dönemlerinde yaşanan önemli olaylara da yer verilir. Romanda sırasıyla adı geçen halifeler şu şekildedir: el-Mansûr (s. 14), el-Emîn, el-Memûn (s. 21), el-Mutasım (s. 80), el-Vâsık (s. 81), el-Mütevekkil (s. 90), el-Muntasır (s. 203), el-Mustaîn (s. 206), el-Mutez, el-Muhtedî (s. 214), el-Mutemid (s. 215), el-Mutazid (s. 315), el-Müktefi, el-Muktedir (s. 337). Görüldüğü üzere Abbasî halifeliğinin başına gelen isimler, arada zikredilmemiş üç isim kronolojiye uygun olarak romana yerleştirilmiştir (Yıldız, 1988).

Romanda dikkatleri celbeden ve İslâm tarihinde önemli yer tutan bir diğer olay ise halku'l-Kur'ân krizidir. Bu düşüncenin başlangıcı, kaynağı, Abbasî Hilafetinde devletin siyasî düşüncesi halini alması, bu tarihî olgudaki Kadî Ahmed b. Ebî Duâd'ın yeri, süreç içerisinde başta İbn Hanbel olmak üzere dönemin âlimlerinin yaşadığı sıkıntılar ve akıllamaz gelişmeler oldukça heyecanlı bir şekilde, temel gerçeklere bağlı kalınarak kurgu estetiğini aşmadan romana yedirilmiştir (Yavuz, 1997). Hangi halifelerin, bu söylemi devletin şîârı yaptığını, hangi halife döneminde krizin son bulduğunu romandan öğrenmek mümkündür.

Romanın baş kahramanı olan Cüneyd-i Bağdâdî'nin doğumu, çocukluğu, gençliği, olgunluk ve yaşlılık dönemi yine tarihî bilgilere sadık kalınarak sunulmuştur. Tarih kaynaklarında elbette Cüneyd'in yaşadığı her günün kaydı bulunmamaktadır. Hatta doğum tarihi bile net olarak bilinmemektedir. İslam bilim tarihinin önde gelen araştırmacılarından Fuat Sezgin de dâhil birçok araştırmacı tam tarih vermeyecek Cüneyd'in hicrî 220 yılından önce doğduğunu söyler. Bir kısım araştırmacılar ise 215 senesinde dünyaya geldiğini dile getirir (Fellâte, 2008). Ateş, Cüneyd'in doğum tarihinin bilinmediğini ifade eder (Ateş, 1993: 119). Cüneyd'in bir ipek dükkanının bulunduğu ve geçimini bununla sağladığı, gerçeklerle örtüşen romandaki tarihî bilgilerden bir diğeridir. Ölüm tarihi hususunda farklı görüşler bulunurken uzmanların büyük çoğunluğu ay ve gün vermeksizin 297 yılını işaret ederler (Ateş, 1993; Fellâte, 2008). Bu bilgi metindeki ile uyuşmakla beraber ayrıca romanda Şevval ayının bir Cuma günü ifadesi de yer alır (s. 355). Öte yandan kaynaklarda karısının ismine rastlanmamakla birlikte çocukları hakkında da net bir bilgi yoktur. Bazı tarihçiler erkek çocuklarının olduğunu, bazıları ise kız çocuklarının bulunduğunu söylerler (Fellâte, 2008). Oysa romanda bir erkek bir de kız çocuğunun olduğu, büyük bir aşkla uğruna yanıp tutuştuğu, yıllarca peşinden koştuğu Fatma adındaki kızla evliliğinin hikâyesi vardır. Hatta Fatma, İhvân-ı Safâ Risalelerinin müellifi olan Abdullah el-Bağdâdî'nin manevî kızıdır. Babası ise; gizli imam olan Abdullah el-Bağdâdî'nin elinde yetişmiş, bu cemaat için çalışan bir ajandır. Kaynaklara baktığımızda bu risalelerin müellifi olma ihtimali bulunan kişiler arasında Abdullah isminde kimse yoktur (Uysal, 2000).

Cüneyd'in doğumundan ölümüne kadar geçen sürede, hocası, arkadaşı vb. vasıfıyla Cüneyd'in hemen hemen tüm çağdaşları romanda kendine yer bulur. Bunların bazılarını şu şekilde sıralamamız mümkündür: Serî es-Sakatî (s. 48), Ebû Sevr el-Kelbî (s. 69), Bişr el-Hâfî, Ahmed b. Ebî Verd, Hâris el-Muhâsibî (s. 81), İbn Sureyc, İbrahim b. el-Mehdî el-Abbâsî, İshâk el-Mevsilî (s. 93), Yahyâ b. Eksem (s. 94), Yahyâ b. Maîn, Halef b. Sâlim, Ebû Hayseme (s. 158), Hasan b. 'Arafa, Ebû Sa'îd el-Harrâz (s. 219), el-Cerîrî (s. 220), Semnûn (s. 221) Ahmed el-Bâhilî (s. 235), Ebu'l-Hüseyn en-Nûrî (290), İsmail b. Hammâd (s. 291), Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf, Ebû Abbâs (s. 292), 'Amr b. Osman el-Mekki (s. 312), Ebû Bekr Muhammed b. Dâvud el-İsfahânî, Hallâc-ı Mansûr (s. 336).

Romanın olay örgüsüne dâhil edilen ve dönemin önemli olaylarından biri Zencî isyanıdır. Yazar, okuyucunun tasavvufa boğulup dikkatini

12 Döneme ait gemi, kayak gibi taşıt isimlerini ve romandaki isimlerin doğruluğunu teyit etmek için bkz. (Suveynî, 2005)

toplamakta zorlandığı, olay akışının yavaşladığı anlarda bir gerilim filmi sahnesi gibi kadraja bu isyanın detaylarını yerleştirir. Cüneyd'in hac yolculuğu yoğun bir şekilde tasavvufî görü ve düşüncelerin anlatıldığı ders oturumlarıyla doluyken doğrudan ya da dolaylı olarak bahsini geçtiğimiz sahnelerin kadraja girmesiyle heyecan yükselir (s. 24, 29, 30, 34). Bu sayede yazar hem zencî isyanının tarihi bilgilerini paylaşırken hem de kurgusuna canlılık katar.

el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife romanı sadece tarihi olaylar ve kişiler hakkında bilgiler vermekle kalmaz. Bunun yanında özellikle Bağdat; mahalleleriyle, nehirleriyle, içinde yaşayan insanlarıyla, etnik ve dinî unsurlarıyla, çarşı ve pazarlarıyla, meslek dallarıyla canlı bir şehir olarak okuyucunun karşısına çıkarılır. Cüneyd'in Fatma'yı yakalamak için peşinden koştuğu sahnede okuyucu da Cüneyd'le birlikte Bağdat'ı sokak sokak, bina bina gezer. Aynı şekilde Cüneyd davet üzerine, arkadaşının evine giderken okuyucu da onunla beraber şehrin mahallelerini gezer, hangi mahallede hangi etnik unsurların bulunduğu şahit olur, gittiği rota üzerinde binmesi gereken su taşıtlarını ve iskele duraklarını öğrenir. Şehri tanıtan, romandan yapacağımız birkaç alıntıya burada yer vermek doğru olacaktır:

Bağdat'taki mensucat dükkânları, Çember şehrin içine kadar girmişti. Fakat şehir büyüüp genişledikten sonra bu dükkânlar, Büyük Sırat Nehri ile Bezzâzîn Nehri arasında kalan el-Kerh bölgesindeki Basra Kapısı'nın güneyine doğru çıktı. Cüneyd'in evi batı yakasındaki Şûniziye'de idi. Evinden çıkıyor, çatısı olan farklı farklı dükkânların bulunduğu mahallerin arasından Dicle Nehri'ne doğru yürüyor, oradan Basra Kapısı'nda yer alan, Dicle'nin ortalarına denk gelen ve meşhur tesettür kıyafetlerinin üretildiği Tesettürcüler bölgesine geçiyordu. Cüneyd, Bezzâzîn Nehri boyunca, pamukların liflendiği pamukhaneye varana dek yürümekten hoşlanırdı. Daha sonra yolu, ipekten kıyafetlerin imal edildiği mintıkaya kadar devam ediyordu. İpek elbise üreticilerinin olduğu cadde boyunca yürürdü. Bu caddede, renkli renkli ipek ve pamuk ipliklerin dokunduğu imalathaneler bulunuyordu... Daha sonra, bu dokumacılar ile saf ipek imalathanesi arasındaki boşlukta bulunan camiye ulaşırdı. Bu imalathanede, hicri 2. yüzyıldan itibaren en düşük maliyetle elde edilen kağıtlar üretilirdi (s. 74-75)...

Niyetim bir kayığa binip Dicle Nehri'ni izleyerek geri dönmektir. Basra kapısından el-Mansur şehrine (Bağdat) girdim. Şehri boydan boya geçip Şam kapısına vardım. Harbiye mahallesinden geçerek Babu's-Şaîr mahallesine oradan da Kazimiye'nin bitişiğindeki Harezmiye'ye kadar yürüdüm. Bu mahalleler hep surlarla kaplıdır. Her birine, Ummu Cafer gibi kapılardan geçerek girilir. Bildiğiniz üzere Ummu Cafer'in (Cafer'in annesi) soyu Halife Harun Reşid'in hanımı olan Zübeyde Binti el-Mansûr'a dayanır. Kazimiye, İmam Musa el-Kazım'ın ve torunu İmam el-Cevâd'ın kabrinin olduğu yerdirdi. Arkadaşım, Dicle Nehri yakınındaki Ummu Cafer bölgesi ile Kazimiye mahallesi arasında bir yerde oturuyordu... Mescitleri, sarayları, muhtelif mekânları, hamamları, insanların geçebilmesi için kurulmuş kemerleriyle Bağdat'ın mimarisine bir kez daha vakıf olmuştum. Şarap, şarkı, cariyeler, eğlence masasına para karşılığı eşlik eden erkek ve kadınlarla dolu bazı meşhur eğlence mekânlarına şahit oldum (s. 131-132)...

İbn 'Arafa el-Cüneyd romanı aracılığıyla ele aldığı döneme dair kumaş, giyim kuşam ve hatta koku kültürü hakkında da okuyucusunu bilgilendirir:

Sarık takanlar, şapka takanlar, Kûfi (başörtüsü) ve Kufi bağı kullananlar, başı açık gezenler, kemer kuşananlar, taylasan¹³ kullananlar ve yenleri bol bir üstlük giyip üzerine kuşak bağlayanlar (s. 133-134)... Saticıların Hîre, Musul, Enbar, Basra ve Kûfe gibi ipeği ve yünü meşhur olan şehirlere getirdiği kumaşları satın alırdı. Hîre, kıyâfet ve yün kumaş üretimiyle bilinirken Musul, pamuk ve yün kumaş imalatıyla tanınırdı. Enbar şehri özellikle keten kumaş ile Basra ise kisâ, ridâ, mitraf ve mirt gibi dikilmiş kıyâfetlerin üretimiyle adını duyurmuştu. İnsanlar kisâyı diğer kıyâfetlerinin üzerine giyerlerdi. Abâ, cübbe, kibâ da aynı şekilde kullanılırdı.¹⁴ Oysa mitrafın, dört köşesi olur, enine dokunur, dokuma yönlerinin her iki ucunda kenarlığı bulunurdu. İşte Cüneyd de ipek veya yumuşak keçi kılı yahut yünden dokunmuş mirtler satardı. O dönemde, seçkin itibarlı kişiler, altın iplikler ile bezeli, pahalı kıyâfetlerle uyumlu bir şekilde bir araya getirilmiş mitraflar giymekte yarışıyorlardı. Cüneyd Kûfeli tacirlerden ipek sarık, mendil, peştamal ve başörtüsü gibi ipek dokumalar tedârik ediyordu. Kûfe'nin bu dokumaları öyle meşhurdur ki adamlar, imalathanelerinin üzerine, Kûfe'nin malı anlamında 'Kûfi' yazısını koyuyorlardı. Cüneyd, bazı yüksek kalite tesettür kıyâfetlerini, yine dokuma kumaşıyla meşhur Tuster şehrinde tedarik ediyordu. Kabe'nin örtüsü bile buradaki Sultanî Tasarım Evi'nde üretiliyordu (s. 75)...

Görüldüğü üzere İbn 'Arafa hicri 140 yılından 295 yılına kadar olan dönemi kapsayacak şekilde sosyal, siyasî, dinî ve hatta mimarî gibi birçok açıdan Bağdat'ı, Abbâsî devletini, yöneticilerini, din alimlerini, mezheplerini ve sahip olduğu daha birçok yönünü ve özelliklerini tarihi gerçeklere sadık kalarak kurgusal bir zemin üzerinde okuyucusuna sunmuştur. Nitekim tarihsel gerçeklik ile tarihî olayları konu alan romanlar arasında benzerlik olduğu, her ikisinde de tarihin yeniden yorumlandığı bilinmektedir. Ancak tarihi romanların yorum yönü çok daha ağır basar. Tarihî roman yazarı, tarihçinin sunduğu malzemeyi aynen kullanır. Tarih biliminin aydınlatmadığı noktaları da kendi hayal dünyası yardımıyla tamamlar (Çelik, 2002). İbn 'Arafa da aynı şekilde tarihî bilgilerin olduğu noktalarda gerçeklere sadık kalmış, bilgi yada veri bulunmayan noktalarda ise kendi hayal dünyasının elverdiği ölçüde bu boşlukları kurguyla doldurmuştur. Romanı okurken gerçek bilgi edindiğimiz halde bir tarih kitabı okuyoruz algısı oluşmamaktadır. Öte yandan tamamen kurgu metni içerisinde olduğumuz düşüncesine de kapılmamaktayız.

13 Taylasan: Omuzlara kadar uzanan şal tarzı bir başörtüsü.

14 Kisa: Diğer kıyâfetlerin üstüne giyilen bir tür kıyâfet.

Rida: Kıyâfet üstüne giyilen bir tür dış elbise.

Mitraf: Bir nevi şal.

Mirt: Keten, yün, ipek vb.den yapılmış önlük tarzı kadın kıyâfeti.

Sonuç ve Öneriler

Arap edebiyatında ortaya çıkan ilk romanlar, tarihî romanlar şeklinde olup edinilen tecrübeler neticesinde romanın alt türlerinde çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Bu türlerden biri de tasavvufî romandır. Tasavvufî roman Arap edebiyatında ilk kez Necîb Mahfûz ile kendini göstermiş. Fas, Tunus, Cezayir, Libya, Yemen, Suriye gibi ülkelerin romancıları tasavvufî romanın gelişimine büyük katkıları olmuştur. Faslı yazar ve akademisyen olan Abdelilâh b. 'Arafa günümüzde tasavvufî roman deyince akla gelen ilk isimlerden biridir. Yazar, kendi tabiriyle 'irfânî roman' diye adlandırdığı bu türde bir proje oluşturmayı planlamış ve 2002 yılından buyana on bir irfânî roman kaleme almayı başarmıştır. İbn 'Arafa'nın irfânî romanlardaki amacı, okuyucunun zihin dünyasına hitap etmek suretiyle onun davranışlarında, kavrayışında ve iç aleminde bir değişim meydana getirecek, irfân yüklü bir sanat inşa etmektir. Yazar bir yandan bunu yaparken öte yandan bu romanlarına tarihî roman vasıflarını da yüklemiştir.

el-Cüneyd Elif Lâm Mîm el-Ma'rife romanı yazarın büyük bir titizlikle kaleme aldığı tarihî ve tasavvufî romanların dokuzuncusudur. Meşhur mutasavvıf Cüneyd-i Bağdâdî'nin hayatı ve tasavvufî düşünceleri romanın temel konusudur. Ayrıca Cüneyd'in çağdaşı olan onlarca mutasavvıf ve din âlimi de romanın olay örgüsünde kendine yer bulmuştur. Onlarca tasavvuf terimi, Cüneyd ya da başka bir mutasavvıf tarafından romanda içi doldurularak okuyucuya sunulur. Birer aforizma niteliğinde olan bu söylem ve ifadeler yer vererek yazar, okuyucuyu irfânî bir dünyaya çekmeye çabalamıştır. Romanın sonunda okuyucunun edindiği tasavvuf bilgisi, sıkıntı ve meşakkate maruz kalan kahramanlarla birlikte o sıkıntıları içinde hissedebilmesi, anlatılan hâller ve edinilen makamları özümseyip anlayabilmesi yazarın irfânî romandaki başarısının bir göstergesidir.

Öte yandan roman, hicrî 140 ila 295 yılları arası Abbâsî devletinin siyasi, sosyal ve kültürel durumu hakkında bilgi vermesi bakımından aynı zamanda tarihî bir romandır. Dönemin yöneticileri, siyaseti, ülkenin içinde bulunduğu durum vb. bilgiler gerçeğe bağlı kalınmak suretiyle roman sanatı sınırları içinde sunulmuştur. Yazar, okuyucuyu Bağdat'ın sosyal ve siyasi durumu, mimarisi, ticareti ve hatta giyim kuşam, koku kültürü gibi birçok konuda bilgi sahibi yapar. Tarihi bilgiler ışığında gerçeğe bağlı kalan İbn 'Arafa tarihçilerin aydınlatmadığı noktaları kendi hayal dünyasında yorumlayarak kurgusunu oluşturmuştur. Yazar romanında ne salt bir tarihçi ne de salt bir kurgu yazarı tavri sergilemiştir. Kısaca İbn 'Arafa, *el-Cüneyd* romanında okuyucuyu irfânî bir dünyaya çekerken aynı zamanda edebiyat eleştirilenlerin beklediği biçimde tarihî bir roman ortaya koymuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemişlerdir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmişlerdir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Declaration of Interests: The authors have no conflicts of interest to declare.

Funding: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Albay, N. G. (2020). The Role of Imagination in Cervantes' Don Quixote and Yaşar Kemal's the Other Face of the Mountain Trilogy. *International Journal of Human Studies*, 3(6), 270-282.
- Ateş, S. (1993). Cüneyd-i Bağdâdî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 8, s. 119-121). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ayyıldız, M., & Birgören, H. (2009). *Edebiyat Bilgi ve Kuramları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Benarafa, A. (2020). *Cüneyd-i Bağdâdî Hikmetin Peşinde*. (A. H. Can, Çev.) İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Bostancı, A., & Çil, F. H. (2021). Abdulilâh b. Arafе'nin Bilâdü Şâd Romanında Tarih, Hayal ve İrfân. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(44), 449-480. [Crossref]
- Bulut, A. (2019). Mahmûd el-Mes'adî. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt EK-2, s. 256-257). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Can, A. H. (2013). *Modern Cezayir Edebiyatı ve eT-Tâhir Vattâr'ın Romanlarında Toplumcu Gerçekçilik (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakır, M. T. (2019). *XIX. ve XX. Yüzyıl Arap Edebiyatında Tarihi Roman Misir, Suriye, Lübnan Örneği (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çakır, M. T. (2020). Selîm Butrus El-Bustânî (Hayatı, Eserleri ve Tarihi Romanları). *Kesit Akademi Dergisi*, 6(25), 414-422. <https://doi.org/10.29228/kesit.47806>
- Çelebi, M. (1993). Corcî Zeydân. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 8, s. 69-71). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çelik, Y. (2002). Tarih ve Tarihî Roman Arasındaki İlişki Tarihi Romanda Kişiler. *Bilig* (22), 49-68.
- Demir, E. (2019a). Arap Tasavvufî Romanlarının Yapısı ve Kurgusu. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 251-262. [Crossref]
- Demir, E. (2019b). Modern Arap Edebiyatında Tasavvufî Roman. *Tasavvur Tekirdağ İlahiyat Dergisi*, 5(1), 39-60.
- Doğru, İ. (2018). Endülüs'lü Müslümanlara Uygulanan Zulmün 20. yy. Romanına Yansımaları: Radvâ Âşûr'un Granada Üçlemesi Örneği. D. Abik (Dü.) içinde, *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları Kongresi Bildiri Tam Metin Kitabı* (s. 158-182). Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Doğru, İ. (2021). Necip el-Kilânî'nin el-Yevmu'l-Mev'ûd Adlı Romanında Vatan Savunması ve Haçlı İşgaline Başkaldırış. A. H. Can, & İ. Doğru (Dü.) içinde, *Arap Edebiyatında Vatan ve Bağımsızlık Mücadelesi* (s. 81-99). Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
- Durmuş, İ. (2020). Cârîm Ali. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt Ek-1, s. 248-250). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebhîr, M. (2021). eş-Şahsiyye fi't-Tecribetî'r-Rivâiyye li-Binsâlim Himmîş Rivâyetu "Mecnûnu'l-Hukm" Nemûzen. *Mecelletu'd-Dirâsâtî'l-İfrîkiyye ve Hav-dî'n-Nîl*, 3(11), 397-381.
- ed-Dûrî, A. (1991). Bağdat. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 4, s. 425-433). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- el-Âkil, E. (2022, 01 25). *et-Tahavvulâtu'l-Ma'rifiyyetu'l-Cedîde fi'r-Rivâyeti'l-'Arabiyye Ba'de 1990*. Sekâfât: <https://thaqafat.com/2015/06/26311> adresinden alındı
- el-Verârî, A. (2015a). *er-Rivâyetu'l-'İrfâniyye: Kadâya'n-Nev'î, el-Kitâbe ve'l-Mutehayyel*. *Zevât*, (10), 10-14.
- el-Verârî, A. (2015b). *Râidu'r-Rivâyeti'l-'İrfâniyye 'Abdelilâh b. 'Arafa*. *Zevât*, (10), 52-61.
- Er, R. (2012). *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Er, R. (2015). *Modern Mısır Romanı- I*. Ankara: Hece Yayınları.
- Fellâte, N. (2008). *el-Cuneyd b. Muhammed ve Ârahu'l-'Akîde ve's-Sûfiyye (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Mekke: Câmi'atu Ummi'l-Kurâ.
- Göğebakan, T. (2004). *Tarihsel Roman Üzerine*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Görgün, H. (2009). Ya'kûb Sarrûf. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 36, s. 166-167). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Himmîş, S. (1998). *Mecnûnu'l-Hukm*. Kahire: el-Hey'etu'l-Âmme li-Kusûri's-Sekâfe.
- İbn 'Arafa, A. (2002). *Cebelu Kâf*. Rabat: Matbaâtu 'Akrâs.
- İbn 'Arafa, A. (2007). *Bahru Nûn ev Rihletu'l-Bahs 'Ani'l-Cezîrati'l-Atlasiyye*. Rabat: Dâru'l-Emân li't-Tibâa' ve'n-Neşr ve't-Tevzî'.
- İbn 'Arafa, A. (2009). *Bilâdu Sâd*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb.
- İbn 'Arafa, A. (2010). *el-Havâvîm*. Beyrut: el-Merkezu's-Sekâfiyyu'l-'Arabî.
- İbn 'Arafa, A. (2011). *Tavâsînu'l-Gazzâlî*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb.
- İbn 'Arafa, A. (2012). *İbnu'l-Hatîb fî Ravdati Tâhâ*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb.
- İbn 'Arafa, A. (2013). *Yâsîn Kalbü'l-Hilâfe*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb.
- İbn 'Arafa, A. (2015). *Tavku Sirri'l-Mehabbe: Sîretu'l-'Işk 'İnde İbn Hazm*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb.
- İbn 'Arafa, A. (2017). *el-Cuneyd, Elemu'l-Ma'rife*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb.
- İbn 'Arafa, A. (2018). *Hunâse, Elif Lam Râ er-Rahme*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb.
- İbn 'Arafa, A. (2019). *İdrîs Elif Lâm Mîm Sâd el-Vilâye*. Beyrut: Dâru'l-Âdâb.
- Karabela, N., & Ekşi, F. (2015). Arap Edebiyatında Tarihî Romanın Ortaya Çıkışında Milliyetçilik Düşüncesinin Etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(22), 185-202.
- Mezkit, M. (2016). Bilgi Çağında Bilgisiz, İrfansız ve Tefekkürsüz Bir Toplum İnşâ Etmek. *Yeni Fikir*, 6(16), 64-72.
- Öngören, R. (2011). Tasavvuf. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 40, s. 119-126). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özçelik, İ. (1993). *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*. Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Özdemir, M. (2005). Moriskolar. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 30, s. 288-291). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Suveynî, A. (2005, Ekim 25). Şucûnu't-Tevâşic ve Manzûr fi'l-'îmâr ve'l-İstismâr ve'n-Nemâ. *el-Meda's-Sekâfî* (520), s. 10-10.
- Tural, S. (2003). *Zamanın Elinden Tutmak* (4 b.). Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.
- Uysal, E. (2000). İhvân-ı Safâ. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 22, s. 1-6). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (1997). Halku'l-Kur'ân. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 15, s. 371-375). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, H. D. (1988). Abbâsiler. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 31-48). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yıldız, M. (2019). Necîb Mahfûz. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt Ek-2, s. 348-350). içinde Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yumul, A. (2018). Don Kişot'tan Züğürt Ağa'ya Aşkın Yurtsuzluk. *SineFilozofi Dergisi*, 3(6), 75- 90. [\[Crossref\]](#)
- Zebbâh, C., & Allâk, F. (2020). *er-Rivâyetu'l-'İrfâniyye 'İnde 'Abdelilâh b. 'Arafa: Meşrû'iyetu'l-Vucûd*. *Mecelletu İşkâlât fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, 9(3), 56-74.